

વિચાર

અનુક્રમ

સંપાદકીય	1
વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ	
■ વિકેન્દ્રીકરણ અને સહભાગિતાપૂર્ણ આયોજન	2
મંતવ્ય	
■ અન્ન સુરક્ષા ખરડો: નિષ્ણાતોનું મંતવ્ય	9
આપના માટે	
■ ભારતમાં ભ્રષ્ટાચાર સામેના સંઘર્ષમાં લોકપાલ બિલ	14
■ અન્ન સુરક્ષા: એક ઝલક	18
આપણી વાત	
■ ગુજરાતમાં 'અન્ન અધિકાર' અંગે જાગૃતિ અભિયાનનો પ્રભાવ અને પરિણામ	21
સાંપ્રત પ્રવાહ	26
સંદર્ભ સાહિત્ય	28
અમારા વિશે	31

સંપાદક ટીમ

- દીપા સોનપાલ • હેમન્તકુમાર શાહ
- બિનોય આચાર્ય

વાર્ષિક લવાજમ: રૂ.૨૫/- ડ્રાફ્ટ/મની ઓર્ડર 'UNNATI - Organisation for Development Education', અમદાવાદના નામે મોકલવા.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

સંપાદકીય

લોકશાહીને મજબૂત કરતો પ્રજાનો અવાજ

2011નું વર્ષ વૈશ્વિક સ્તરે પ્રજાના પ્રચંડ વિરોધ પ્રદર્શનોનું રહ્યું. મધ્યપૂર્વના આરબ દેશો જેવા કે લિબીયા, ટ્યૂનિશિયા, સિરીયા, ઈરાક, યમન, ઈઝરાયેલ વગેરે તથા ઈજિપ્તમાં સરમુખત્યારશાહી ધરાવતા દેશોમાં લોકોએ સત્તાધીશોનો તખ્તો પલટી લોકશાહીની પ્રક્રિયા શરૂ કરવામાં સફળતા મેળવી, તો બીજી તરફ પ્રભાવક લોકતંત્ર ગણાતા અમેરિકામાં પ્રજાએ મૂડીવાદ સામે 'કેપ્ચર વોલસ્ટ્રીટ' નામે આંદોલન શરૂ કરી સવાલાખથી વધુ સંખ્યામાં એકત્ર થઈ પ્રચંડ આકોશ વ્યક્ત કર્યો. રશિયાની પ્રજાએ વર્તમાન પ્રમુખ શ્રી પુતીન ત્રીજી વાર સત્તા પર નહીં જોઈએ તેવો મત દર્શાવવા જાહેર માર્ગો ભીડથી ભરી દીધા તો ભારતમાં પણ પ્રજા કંઈક આ રીતે જ વિરોધ વ્યક્ત કરવા જાહેરસ્થળોએ એકત્ર થવા લાગી.

આ તમામ આંદોલનોની સૌથી મહત્વની બાબત એ રહી કે તેમાં કેન્દ્રસ્થાને 'સામાન્ય માનવી' રહ્યો અને ચાલકબળ તરીકે તેની 'રોજગાર પ્રાપ્તિ', 'પારદર્શી વહીવટ' અને 'સ્વમાનભેર જીવવાના અધિકાર' જેવી મૂળભૂત અધિકારોની માગણીઓ રહી. જેમ કે, ટ્યૂનિશિયામાં એક લારી ચલાવતા યુવાને પોલીસની દાદાગીરીથી તંગ આવી બંડ પોકારતાં આંદોલનની ચિનગારી સર્જઈ. તો અમેરિકામાં લાખો યુવાનો, શિક્ષિત બેરોજગારોએ આર્થિક મંદી પાછળ સરકારની મૂડીવાદી નીતિ રહેલી હોવાનું જણાવી લાખો લોકોને રસ્તા પર ઉતરી આવવા પ્રોત્સાહિત કર્યા.

માનવ ઈતિહાસમાં થયેલી ક્રાંતિઓમાં કોઈ એક સત્તા કે શક્તિના દમન સામે પ્રજાએ 'મુક્તિ અને સમાનતા' જેવા ઉચ્ચ આદર્શો વિકસાવી તેના બળે પરિવર્તન માટે લડત આપી હોવાના દાખલાઓ મળે છે. તેમાં મોટે ભાગે કોઈ એક પ્રભાવક વ્યક્તિત્વ નેતા તરીકે કેન્દ્ર સ્થાને રહ્યું હોવાનાં ઘણાં ઉદાહરણો મળે છે, પરંતુ 2011ના વર્ષ દરમ્યાન થયેલાં આંદોલનોમાં ન તો કોઈ નેતૃત્વ બહાર આવ્યું છે કે નથી પ્રજાને ઉચ્ચ આદર્શોની જરૂરિયાત જણાઈ છે, કારણ કે પ્રજાને કોઈ સત્તા કે શક્તિનો ભય રહ્યો નથી. પ્રજામાંથી આ 'ભય' દૂર કરવામાં ટેકનોલોજી અને માધ્યમોની ભૂમિકા પણ મહત્વનું પરિબળ સાબિત થયાં છે.

જેમ કે, ભારતમાં ટેલિવિઝન જેવાં માધ્યમોએ 'કોમન વેલ્થ ગેમ્સ' અને 'ટુ જી સ્પેક્ટ્રમ' જેવાં મહાકાય કૌભાંડો પ્રજા સમક્ષ લાવી રાજકીય નેતાઓ, પક્ષો અને સરકારોની ભ્રષ્ટાચારની પરાકાષ્ઠા ખુલ્લી પાડી. તો દૂર-દુરાજ વસતા લોકોએ ઈન્ટરનેટના માધ્યમથી પોતાનો સૂર પૂરાવી જન આંદોલનને બળ પૂરું પાડ્યું. આ તમામ આંદોલનોએ સાબિત કર્યું કે પ્રજા હવે સત્તા સ્થાને રહેલા નેતાઓ કે પક્ષો, ભ્રષ્ટાચારી અને માટીપગા હોવાનું જાણી ચૂકી છે. કોઈ પણ મોટા નેતૃત્વ કે આદર્શો વિના જ માહિતીના જોરે રોજિંદી જિંદગીને સ્પર્શતા પ્રશ્નોને લઈ સીધા જ લડી લેવા માટે પ્રજા હવે ઉત્સુક થઈ છે.

વિકેન્દ્રીકરણ અને સહભાગિતાપૂર્ણ આયોજન

પ્રસ્તુત લેખ 'સેપ્ટ'ના અભ્યાસી **શ્રી નીપ જ્યોતિદાસ** દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. અભ્યાસના ભાગ રૂપે 'ઉન્નતિ'માં તેઓએ કરેલી ઇન્ટર્નશિપ દરમ્યાન સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણ અને આયોજનના તબક્કે સહભાગિતા વિશે તેમણે મેળવેલી માહિતી અહીં રજૂ કરવામાં આવી છે.

ભારતમાં વિકેન્દ્રીકરણ-ઉદ્ભવ

એ તો હવે સર્વસામાન્યપણે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે લોકશાહીપૂર્ણ વિકેન્દ્રીકરણ માટેના આગ્રહનો આધાર એ માન્યતા છે કે સ્થાનિક રાજકીય સંસ્થાઓનાં લોકશાહીકરણ અને સશક્તીકરણથી સ્થાનિક નાગરિકો પરત્વે વધારે ઉત્તરદાયિત્વ દાખવતા તેમ જ સ્થાનિક જરૂરિયાતો અને પસંદગીઓ માટે સુયોગ્ય એવાં સંસ્થાનો સર્જાશે. લોકશાહીપૂર્ણ વિકેન્દ્રીકરણના આ ધ્યેયને હાંસલ કરવામાં શાસનવ્યવસ્થાનું વિકેન્દ્રીકરણ એક મહત્ત્વનું સાધન બની શકે. વિકેન્દ્રીકરણ એટલે શું? વિકેન્દ્રીકરણ એટલે નિર્ણય કરવા માટે આવશ્યક એવી શાસન વ્યવસ્થાને લોકો અને/અથવા નાગરિકોની વધારે નજીક લઈ જવાની પ્રક્રિયા.

1993માં ભારત સરકારે શ્રેણીબદ્ધ બંધારણીય સુધારા કર્યાં. આ સુધારા કરવાનો હેતુ એ હતો કે દેશની ગ્રામીણ અને શહેરી પ્રતિનિધિ સંસ્થાઓનું સશક્તીકરણ અને વિકેન્દ્રીકરણ કરવું. આ સુધારા બંધારણના 73મા અને 74મા સુધારા તરીકે ઓળખાય છે. આ સુધારા દ્વારા દેશના બંધારણમાં પેટા-રાજ્ય સ્તરે સરકારના ત્રીજા સ્તરને ઔપચારિક રીતે સ્વીકૃતિ આપવામાં આવી. આ સુધારાથી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય કે પંચાયતી રાજ રચવા માટે કાનૂની પરિસ્થિતિ સર્જાઈ.

આ બે સુધારાઓ લોકશાહીપૂર્ણ વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયામાં ઉદ્દીપક બન્યા અને સ્થાનિક સ્વશાસન માટેના સત્તાતંત્રને બંધારણીય માન્યતા મળી. આ બંને સુધારા દ્વારા પંચાયતો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓને સ્થાનિક સ્વ-શાસનનાં સંસ્થાનો તરીકે કામ કરવા માટે જરૂરી સત્તાઓ અને કાર્યો મળ્યાં. આ હેતુ માટે પંચાયતો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓને આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટેની યોજનાઓ તૈયાર કરવાની અને તેને અમલમાં મૂકવાની જવાબદારીઓ સોંપવામાં આવી છે. સામાજિક ન્યાયની બાબતમાં તેમણે બંધારણની અગિયારમી

અનુસૂચિ (જેની કલમ 243-જીમાં ગ્રામીણ સ્થાનિક સરકારો હેઠળ આવતાં કાર્યો) અને બારમી અનુસૂચિ (જેની કલમ 243-ડબ્લ્યુમાં શહેરી સ્થાનિક સરકારો હેઠળ આવતાં કાર્યો)માં આપેલી યાદીમાં આવતી બાબતો સંબંધિત કાર્યો સહિતનાં કાર્યો વિશે યોજનાઓ તૈયાર કરવાની અને તેને અમલમાં મૂકવાની રહે છે.

આ સુધારાઓનો કેન્દ્રસ્થ (મુખ્ય) ઉદ્દેશ એ છે કે આયોજન અને નિર્ણય લેવાની કાર્યવાહીઓમાં વિકેન્દ્રીકરણ થાય. એનો આડકતરો એક ઉદ્દેશ એ પણ છે કે સંસાધનોના વિકાસ પર અંકુશ અને એકહથ્થુપણાના કેન્દ્રિત ખ્યાલોને દૂર કરવા.

શાસન વ્યવસ્થામાં વિકેન્દ્રીકરણની વિભાવનાઓ અને સમજ

વિકાસ વિશે પહેલાં જે વ્યૂહરચનાઓ ઘડાતી હતી તેમાં ખ્યાલ એવો હતો કે લોકો જાણે વસ્તુઓ અથવા લક્ષ્ય જૂથો છે, જેમને બહારની સંસ્થાઓ દ્વારા વિકાસ મળે છે. કેન્દ્રની અને રાજ્યની સરકારો વિકાસની જરૂરિયાત હોય તેવા વિસ્તારોથી દૂર હોય છે અને રાષ્ટ્ર અને પ્રાદેશિક બંને સ્તરનાં ઘણાં બધાં કામો એમને કરવાનાં હોય છે. આથી ઘણુંખરું સ્થાનિક પ્રકારની જ હોઈ શકે તેવી સેવાઓ પૂરી પાડવામાં એ નિષ્ફળ જાય છે, અથવા પહોંચી વળતી નથી. વિકેન્દ્રીકરણથી વિકાસના પ્રોજેક્ટો વધુ આધારક્ષમ બને છે, પોસાય તેવા ખર્ચ થઈ શકે છે, કારણ કે એ પ્રોજેક્ટોનો આકાર તૈયાર કરવાથી લઈને તેના અમલીકરણ અને વિનિયમનના બધા જ સ્તરે સ્થાનિક પ્રજા વધારે સંકળાયેલી રહી શકે છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમે વિકેન્દ્રીકરણની વ્યાખ્યા આપી છે. એ અનુસાર શાસનવ્યવસ્થામાં વિકેન્દ્રીકરણ એટલે એવી પરિસ્થિતિ જેમાં સહકારીતાના સિદ્ધાંત હેઠળ કેન્દ્રની અને સ્થાનિક સરકારો વચ્ચે સત્તાની વહેંચણી હોય અને તેમાં સરકાર એક પગલું આગળ આવીને ખાનગી ક્ષેત્ર અને નાગરિક સમાજને પણ સામેલ કરે. વિકેન્દ્રીકરણ શાસનની એવી વ્યવસ્થાને પ્રોત્સાહન આપે છે જેને લઈને સ્થાનિક પ્રજાને સમન્યાયપૂર્ણ રીતે, પોસાય તેવી રીતે સેવાઓ મળી રહે તેવી પરિસ્થિતિ વિકસે છે અને તેની સાથે સાથે સારી શાસનવ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતોનું ધ્યાન તો રખાય જ છે અને આધારક્ષમ માનવ વિકાસ સાધવાના પ્રયત્નો પણ થાય છે.

મેનોર અને રિયર્ડ કૂક નામના વિદ્વાનોએ વિકેન્દ્રીકરણની વ્યાખ્યા એ રીતે આપી છે કે જેમાં સત્તા, કેન્દ્રસ્થ સત્તાતંત્ર પાસેથી પ્રાદેશિક અધિશ્રેણીના નીચેના સ્તરો પાસે પહોંચે છે. કર્મશીલ અને અભ્યાસી મીનાક્ષી સુંદરમે આપેલી વ્યાખ્યા અનુસાર વિકેન્દ્રીકરણ એટલે નિર્ણય લેવાની સત્તામાં સંસ્થાના નીચેના સ્તરોની સહભાગિતા હોવી.

વિકેન્દ્રીકરણ શાસનવ્યવસ્થાની તરફેણમાં બંને સ્તરોની દલીલો છે. રાજકીય સ્તરે જોઈએ તો વિકેન્દ્રીકરણ, સરકારોને તેના નાગરિકોની વધુ નજદીક લાવીને ઉત્તરદાયિત્વ અને સહભાગિતા દ્વારા લોકશાહીને મજબૂત બનાવે છે અને આર્થિક સ્તરે જોઈએ તો જાહેર સેવાઓ પૂરી પાડવાની બાબતમાં વધુ કાર્યક્ષમતા અને અસરકારકતા હાંસલ કરી શકાય છે.

વિકેન્દ્રીકરણને સંબંધિત શબ્દસમૂહો અને વિભાવનાઓ
વિકેન્દ્રીકરણને આપણે એક રાજકીય પ્રક્રિયા તરીકે સમજી શકીએ. આ એક એવી પ્રક્રિયા છે જેના દ્વારા વહીવટી સત્તા, જાહેર સંસાધનો અને જવાબદારીઓ, કેન્દ્રસ્થ સરકારી સંસ્થાઓ પાસેથી સરકારની અથવા બિનસરકારી એવી નીચી સ્તરની સંસ્થાઓને તબદીલ થાય છે. બિનસરકારી સંસ્થાઓ એટલે સમુદાય આધારિત સંગઠનો, સ્વૈચ્છિક સંગઠનો/સંસ્થાઓ અથવા ખાનગી ક્ષેત્રની સંસ્થાઓ. શાસનવ્યવસ્થામાં વિકેન્દ્રીકરણનો અર્થ ખરેખર શું થાય તે સમજવા માટે નીચે જણાવેલા શબ્દસમૂહોને સમજવા જરૂરી છે:

રાજકીય વિકેન્દ્રીકરણ

રાજકીય વિકેન્દ્રીકરણ એક એવી પરિસ્થિતિ છે, જ્યાં રાજકીય સત્તા અને શક્તિને પેટા-રાષ્ટ્ર સ્તરોએ વિકેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે. રાજકીય વિકેન્દ્રીકરણનાં સૌથી દેખીતાં ઉદાહરણો છે ગ્રામપંચાયતથી લઈને રાજ્ય સ્તરની સરકારો સુધી ચૂંટાયેલી અને સત્તા ધરાવતી પેટા રાષ્ટ્ર સ્તરની સંસ્થાઓ.

વહીવટી વિકેન્દ્રીકરણ

વહીવટી વિકેન્દ્રીકરણનો ધ્યેય એ છે કે કેટલીક પસંદ કરાયેલી જાહેર સેવાઓ વિશે નિર્ણય લેવાની સત્તા તે માટેનાં સંસાધનો અને જવાબદારીઓ કેન્દ્ર સરકાર પાસે ન રહેતાં તેને સરકાર, સંસ્થાઓ અને કેન્દ્રસરકારની ક્ષેત્રીય કચેરીઓને આપવામાં આવ્યાં હોય.

નાણાકીય વિકેન્દ્રીકરણ

નાણાકીય વિકેન્દ્રીકરણ દ્વારા વચ્ચેની અને સ્થાનિક સરકારોને વહીવટી આવક અને ખર્ચ અંગેની સત્તાઓ સારા એવા પ્રમાણમાં આપવામાં આવે છે.

માઈક્રો પ્લાનિંગ (સૂક્ષ્મસ્તરનું આયોજન)

આયોજનની ત્રણ સ્તરે વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે- મેક્રો (વિશાળ) સ્તર (રાષ્ટ્ર અથવા પેટા રાષ્ટ્ર સ્તર), મેસો (મધ્ય)સ્તર (રાજ્ય અને પેટા રાજ્ય સ્તર) અને માઈક્રો (સૂક્ષ્મ) સ્તર. માઈક્રો સ્તર એટલે કે સૂક્ષ્મસ્તરીય આયોજન એટલે વિકાસના સૌથી નીચલા સ્તરે કરવામાં આવતું આયોજન. આ આયોજનમાં જે તે વિસ્તારની પરંપરાઓ, ઈતિહાસ, મૂલ્યો અને રિવાજોને યથાયોગ્ય મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.

બહુસ્તરીય આયોજનમાં (એટલે કે એકથી વધારે સ્તરે થતું આયોજન) સૂક્ષ્મસ્તરીય આયોજનનો સમાવેશ કરવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે વિકાસ અને સમન્યાય વચ્ચે જે તફાવત જણાતો હોય તેને આવા અયોજન થકી જોડવો અને એક વિસ્તાર કે એકમની આગવી સમસ્યાઓને સંબંધી સંસાધનોની સંભાવ્યતાઓનો મહત્તમ લાભ લેવો. ઉપરાંત, સૂક્ષ્મસ્તરીય આયોજનમાં સ્થાનિક પ્રજાને સહભાગી બનાવી શકાય છે અને એવી સહભાગિતાથી પ્રાદેશિક તનાવો ઘટી શકે છે. સૂક્ષ્મસ્તરીય આયોજન શા માટે કરવું જોઈએ એનાં કારણો નીચે જણાવ્યાં છે:

- ગરીબ લોકોની જરૂરિયાતો પર ખાસ ધ્યાન આપી શકાય.
- કાર્યક્રમોને જે તે વિસ્તારની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો અને વિકાસની સંભાવનાઓ પરિપૂર્ણ થાય તે રીતે ઘડી શકાય.
- આયોજનની પ્રક્રિયાનું વિકેન્દ્રીકરણ થાય.
- સામાન્ય પ્રજા અને યોજનાઓ ઘડનારા વચ્ચે વધુ ગાઢ સહભાગિતા સાધી શકાય; અને
- વહીવટીતંત્રના સૌથી નીચલા વર્ગને સંગઠિત અને સંકલિત કરી શકાય.

બંધારણના 73મા સુધારાથી પંચાયતોને સ્થાનિક આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાયના મુદ્દાઓનું આયોજન કરવાનું અને તેમને સંબોધવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. ગ્રામ પંચાયતો તેમની વાર્ષિક વિકાસ યોજનાઓ તાલુકા પંચાયતોને સોંપે છે. તાલુકા પંચાયતો જુદી જુદી ગ્રામપંચાયતોએ રજૂ કરેલી યોજનાઓનું મૂલ્યાંકન કરી બધી યોજનાઓનું એકત્રીકરણ કરીને તાલુકાની એકત્રિત વિકાસ યોજના તૈયાર કરે છે. તાલુકા પંચાયતો તેમણે તૈયાર કરેલી વાર્ષિક વિકાસ યોજનાઓ, જિલ્લા પંચાયતને સોંપે છે અને જિલ્લા પંચાયતો સમગ્ર જિલ્લાની એકત્રિત વાર્ષિક વિકાસ યોજના બનાવે છે.

સત્તા સોંપણી

સત્તાસોંપણી એ રાજકીય વિકેન્દ્રીકરણનું એક સ્વરૂપ છે. જેમાં જાહેર સત્તાના સ્થાનિક સ્તરને નિર્ણય લેવાની, સંસાધનો અને વહીવટી આવક મેળવવાની જવાબદારીઓ પૂર્ણપણે તબદીલ કરવામાં આવે છે. આ સત્તાતંત્ર તેને સત્તાસોંપણી કરનાર તંત્રથી પૂર્ણપણે સ્વતંત્ર અને સ્વાયત્ત હોય છે.

કાર્યસોંપણી

કાર્યસોંપણીની પ્રક્રિયા દ્વારા નિશ્ચિત નોકરશાહી માળખાની બહાર હોય તેવી સંસ્થાઓને જવાબદારીઓ તબદીલ કરવામાં આવે છે. આ સંસ્થાઓ કેન્દ્ર સરકારના આડકતરા અંકુશમાં હોય છે.

ખાનગીકરણ

આ પ્રક્રિયામાં સરકારનાં કાર્યોની બધી જ જવાબદારીઓ બિનસરકારી સંસ્થાઓ (સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ) અથવા સરકારથી સ્વતંત્ર એવા ખાનગી સાહસોને આપવામાં આવે છે.

લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણમાં રાજકીય અને વહીવટી ધ્યેયો જોડાયેલાં હોય છે. વિકેન્દ્રીકરણ થકી સ્ત્રીઓ, લઘુમતીઓ વગેરે જેવાં સમુદાયના હાંસિયામાં ધકેલાઈ દેવાયેલા વર્ગોને સ્થાનિક સ્તરે સહભાગી બનવાની તકો મળી શકે છે અને એને પરિણામે નીતિ અને અમલીકરણમાં વધારે સંવેદનશીલ અભિગમ લઈ શકાય છે. યુએનડીપીનાં વર્ષ 2003ના માનવ વિકાસ અહેવાલ (હ્યુમન ડેવલપમેન્ટ રિપોર્ટ)માં ભારતપૂર્વક જણાવાયું છે કે કોલંબિયા, ભારત, ઘાના અને શ્રીલંકા સહિતનાં પંચાવન દેશોમાં સરકાર દ્વારા થતા ખર્ચમાં વિકેન્દ્રીકરણ કરાવાને પરિણામે નોકરશાહી વર્ગમાં ભ્રષ્ટાચાર ઓછો થયો છે અને ખાનગી પાર્ટીઓ દ્વારા કામ કરવા બદલ લેવામાં આવતા વેતનનું પ્રમાણ પણ ઓછું થયું છે અને એના પરિણામે ગરીબ લોકોને આપવામાં આવતી પાયાની સેવાઓ માટે ખર્ચવા માટેનું નાણાંભંડોળ વધારે રહી શક્યું છે.

વિકેન્દ્રિત શાસનવ્યવસ્થાની પ્રક્રિયાનું ચાવીરૂપ ઘટક છે, લોકોની સહભાગિતા. એ સહભાગિતાથી જ એ શાસનવ્યવસ્થા સારી રીતે કારગત નીવડી શકે. લોકોની સહભાગિતા એટલે શું? લોકોની સહભાગિતા એટલે જૂથના બધા જ સભ્યોને જોડતી-સાંકળતી એવી એક ગતિશીલ જૂથ પ્રક્રિયા. લોકોની સહભાગિતા એટલે જૂથના સભ્યો, સહિયારા ઉદ્દેશો હાંસલ કરવામાં ફાળો આપે અને જૂથની પ્રવૃત્તિઓમાંથી મળતા લાભોનો લાભ પણ બધાને મળે, સહિયારા હિતને લગતી માહિતી અને અનુભવનું આદાનપ્રદાન કરે, જૂથ દ્વારા ઘડવામાં, નક્કી કરવામાં આવેલા નિયમો, નિયમનો અને નિર્ણયોનું

પાલન કરે. હવે સવાલ એ થાય કે લોકોની સહભાગિતા શા માટે જરૂરી છે, એનાથી શું લાભ થાય? આ સવાલનો જવાબ એ કે લોકોની સહભાગિતાની જરૂર એટલા માટે હોય છે કે જે કંઈ પ્રવૃત્તિઓ થાય તેમાં કાર્યક્ષમતા વધે, ખર્ચ-અસરકારકતા વધે, જે લાભ થાય તે સમન્યાયપૂર્ણ રીતે વહેંચાય, પ્રવૃત્તિઓ આધારક્ષમ બને અને લોકોને સામર્થ્યપ્રાપ્તિ (સશક્તીકરણ) થાય. સહભાગિતા સામાજિક અને રાજકીય પ્રવૃત્તિ હોય છે. જાગૃતિ, સંગઠન અને સક્રિયતા હોય તો જ આવી સહભાગિતા અસરકારક અને વિશ્વસનીય બને. એમાં નિર્ણય પ્રક્રિયાની અને કાર્ય કરવાની વ્યવસ્થા પૂર્વસૂચિત હોય એટલે કે નિર્ણય લેવાની અને કાર્ય કરવાની રીત કેવી હશે તે અગાઉથી નિશ્ચિત કરી લેવાયું હોય. મહત્વનાં સ્થાનો પર રહેલી વ્યક્તિઓ અને સંગઠનો ચોક્કસ મુદ્દા વિશેની પ્રવૃત્તિઓ, હિતઆધારિત પ્રવૃત્તિઓ અથવા શાસનવ્યવસ્થાની સંસ્થાનીય ગોઠવણ માટે લોકોની સહભાગિતાને શરૂ કરવામાં અથવા તેને સક્રિય કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે.

ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશોમાં વિકેન્દ્રીકરણને સારી શાસનવ્યવસ્થાના એક સાધનરૂપે અને ગરીબી ઘટાડવામાં ફાળો આપી શકે તેવા લોકશાહીકરણના સાધન તરીકે સમર્થન આપવામાં આવે છે. વિકેન્દ્રીકરણ માત્ર વહીવટમાં જ નહીં પણ સામાજિક સભાનતામાં પણ મૂળભૂત બદલાવ માંગે છે. વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયાનું એક મહત્વનું પાસું એ છે કે કેન્દ્રસ્થ અને વિકેન્દ્રિત સરકારોની, ખાનગી ક્ષેત્રની, નાગરિક સમાજની અને સામાન્ય પ્રજાની ક્ષમતાઓનું ઘડતર કરવું. તાજેતરમાં ભારતમાં કાનૂની અને નાણાકીય જોગવાઈઓમાં સારા એવા પ્રમાણમાં વિકેન્દ્રીકરણ થયું છે. પરંતુ આ વિકેન્દ્રિત જવાબદારીઓના પ્રમાણમાં સંસ્થાનીય ક્ષમતાઓ અને માનવસંસાધનોમાં વધારો નથી થયો. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે ઘણી બધી સ્થાનિક સંસ્થાઓ એમને સોંપવામાં આવેલાં કાર્યો કરવા જેટલી સક્ષમ નથી.

વિકેન્દ્રીકરણ અને આયોજન

આયોજન એ સમસ્યાઓના યથાયોગ્ય ઉકેલો શોધવાનો પ્રયત્ન હોય છે. આયોજનમાં સમય, મહેનત અને નાણાંનો ઓછામાં ઓછો વપરાશ કરીને સ્પષ્ટ રીતે નિશ્ચિત કરેલા ઉદ્દેશોને આગળ ધપાવવાની વ્યૂહરચના ઘડવામાં આવે છે. ભારતમાં એક સતત અને સહિયારી ચિંતાનો પ્રશ્ન એ રહ્યો છે કે આયોજનો થયાં હોવા છતાં એ આયોજનોના લાભ નીચેના સ્તરના ગરીબ લોકો સુધી પહોંચી શક્યા નથી અને સમુદાયની સમસ્યાઓને સંબોધવામાં પણ આયોજન નિષ્ફળ રહ્યું છે. આ નિષ્ફળતાનું એક કારણ એ છે કે આયોજન કરવાની પ્રક્રિયામાં સામાન્ય પ્રજાને જોડવામાં આવી જ નથી. આયોજન ગમે તેટલા મોટા કદનાં કેમ ન હોય. તેનો પાયાનો આધાર તો નીચેમાં

સૂક્ષ્મ સ્તરીય આયોજનની પ્રક્રિયા

સૂક્ષ્મ સ્તરીય આયોજનના વિવિધ અનુભવોનો આધાર લઈને આ કાર્ય માટેના પાયાનાં આઠ પગલાંની ઓળખ કરવામાં આવી છે જે નીચે પ્રમાણે છે :

1. **પંચાયત/વિસ્તારની પસંદગી કરવી:** આ એક મહત્વનું કામ છે. સમુદાય સુધી પહોંચવા માટે પંચાયત/વિસ્તારની પસંદગીના પાસાને તપાસવું જરૂરી છે.
2. **વાતાવરણ રચવું:** આયોજન ઘડવાના સ્વાધ્યાયમાં સમુદાય સક્રિય રીતે સંકળાય તે જરૂરી છે. સમુદાયને શરૂઆતથી સક્રિય બનવા પ્રેરિત કરવો જોઈએ.
3. **માહિતીનું સંકલન અને વર્ગીકરણ કરવું:** વિસ્તારમાં શું સમસ્યાઓ છે, લોકો કઈ રીતે રહે છે તે વિશે સૌથી સારી માહિતી તો ત્યાંના રહીશો પાસેથી જ મળી શકે. તેમ છતાં, સરકારી કે બિનસરકારી સંસ્થાઓ પાસેથી પણ જે માહિતી મળી શકે તે મેળવવી જોઈએ જેથી કરીને આયોજન ચોકસાઈભર્યું બની શકે. માહિતી મેળવવા માટે જુદાં જુદાં જૂથો સાથે ઔપચારિક રીતે અને અનૌપચારિક રીતે પણ મળીને વાતો કરવી જોઈએ જેથી કરીને વ્યવહારુ પ્રશ્નોને વધુ ઊંડાણથી સમજી શકાય. ચર્ચા કરીને પ્રશ્નોને જાણીને એ પ્રશ્નોના ઉકેલો શું હોઈ શકે તે પણ જાણવા જોઈએ. આ રીતે મળેલી બધી જ માહિતી પદ્ધતિસર નોંધી અને એનું વિશ્લેષણ કરવું જોઈએ.
4. **માહિતીનાં તારણો વિષે લોકો સાથે વાત કરવી:** જે સમુદાય

નીચે રહેલા એકમના આયોજન પર જ હોવો જોઈએ. આમ થાય તો સામાન્ય પ્રજા આયોજનમાં સંકળાઈ શકે અને યોજનાઓમાં તેમની જરૂરિયાતો અને નિરૂબતોનું પ્રતિબિંબ પડે. 1990ના દાયકાના શરૂઆતનાં વર્ષોમાં બંધારણના 73મા અને 74મા સુધારા પછી વિકેન્દ્રિત આયોજનની પ્રક્રિયાનું મહત્વ વધવા લાગ્યું છે. આયોજન સહભાગિતાપૂર્ણ અને વિકેન્દ્રિત રહે તે માટે જિલ્લા સ્તરનું આયોજન કરવાની પદ્ધતિને આ સદીની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં સંસ્થાનીય સ્વરૂપ મળ્યું. આની સાથે સાથે જ જિલ્લા સ્તરના આયોજનમાં લોકોની સહભાગિતા અને સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ સર્જાય તે હેતુથી માઈક્રો પ્લાનિંગ (સૂક્ષ્મ સ્તરીય આયોજન)ની પ્રક્રિયા વિકસી. હવે આપણે જિલ્લા સ્તરના આયોજન અને સૂક્ષ્મસ્તરીય આયોજનની પ્રક્રિયા વિષે ચર્ચા કરીએ.

જિલ્લા સ્તરીય આયોજનની પ્રક્રિયા

જિલ્લા સ્તરીય આયોજનની વિચારણામાં પાયાના સ્તરે રહેલી સ્થાનિક

પાસેથી માહિતી મેળવવામાં આવી હોય તેમને માહિતીમાંથી નીકળતાં તારણો વિશે જણાવવું જોઈએ. આમ કરવાથી લોકો માહિતીપૂર્ણ સહિયારા નિર્ણયો લેવા સક્ષમ બને છે.

5. **સમુદાયનાં પ્રશ્નોનું વિશ્લેષણ કરવું અને વિકાસ અંગેની અગ્રીમતાઓ ઓળખવી:** આ કાર્યમાં ગામના પ્રશ્નોનું સાથે મળીને વિશ્લેષણ કરવામાં આવે છે અને તેમને તેમની અગ્રીમતા અનુસાર ક્રમ આપવામાં આવે છે.
6. **ઉકેલો અને વ્યૂહરચનાઓની ઓળખ કરવી:** સમસ્યાઓનો ઉકેલ શોધવા માટે જરૂરી છે કે એ વિશે અગાઉ કરવામાં આવેલા પ્રયત્નો, એનાં પરિણામો અને એમાંથી મળેલો અનુભવ તેમ જ ઉકેલના વિકલ્પો વિષે ચર્ચા કરવામાં આવે. આ પ્રક્રિયામાં સરકારની નીતિઓ/પ્રોજેક્ટો બાબતે ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે.
7. **સૂક્ષ્મ સ્તરીય યોજના તૈયાર કરવી:** ગામ કે વોર્ડના સ્તરે તૈયાર કરેલી યોજનાઓનું પંચાયતના સ્તરે એકત્રીકરણ કરી શકાય.
8. **યોજનાને કાર્યનિત કરવી:** આયોજન કરતી વખતે કોને કયું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે અને કેટલા સમયમાં એ પૂરું કરવાનું છે તે વિશે ધ્યાન રાખવું જોઈએ. આ પ્રક્રિયામાં સરકારના વિભાગો, પંચાયતના સભ્યો અને ગ્રામજનોની ભૂમિકા શું શું છે તે સ્પષ્ટ સમજવું અને નક્કી કરી લેવું જોઈએ. જેથી કરીને યોજના જરૂરિયાત મુજબ કાર્યાનિત થઈ શકે.

સંસ્થાઓ જ આયોજનનાં કાર્યોનાં મુખ્ય માલિકો હોઈ શકે તે રીતની ભૂમિકા વિશે વાત કરે છે. અત્યાર સુધી સ્થાનિક સંસ્થાઓની એ ભૂમિકાની તદ્દન અવગણના જ કરાતી રહી હતી. હવે જે રીતે જિલ્લા સ્તરના આયોજન પર ભાર મૂકવામાં આવી રહ્યો છે તે બંધારણના 73મા અને 74મા સુધારાઓનું પરિણામ છે. આ સુધારાઓ દ્વારા જિલ્લા, તાલુકા અને ગ્રામ સ્તરોએ પંચાયતોની રચના કરવાનું ફરજિયાત બનાવવામાં આવ્યું છે. અત્યાર સુધી આયોજન વિશેનો અભિગમ પૂર્ણપણે કેન્દ્રસ્થ સ્તરનો હતો તે અભિગમ હવે તદ્દન બદલાય તેવી અપેક્ષા રહે છે. જિલ્લા સ્તરના આયોજનમાં સામાન્ય પ્રજાને તેમની પસંદગીઓ-અગ્રીમતાઓ વિશે કહેવાની અનુકૂળતા મળે છે.

જિલ્લા સ્તરીય આયોજન એટલે શું એ સમજીએ

જિલ્લા સ્તરીય આયોજન એટલે જિલ્લા સ્તરે અને તેનાથી નીચેના સ્તરે સોંપવામાં આવેલાં બધાં જ ક્ષેત્રસંબંધી કાર્યો અને યોજનાઓને

આવરી લેતી હોય તેવી ગ્રામીણ અને શહેરી બંને સ્થાનિક સરકારો માટેની જે તે સ્થળે પ્રાપ્ય બધાં જ સંસાધનોને (કુદરતી, માનવ અને નાણાકીય) ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આવેલી યોજના.

આ રીતે તૈયાર થયેલી યોજનાનું અમલીકરણ પણ રાજ્યની સ્થાનિક સરકારો દ્વારા જ કરવામાં આવે છે. હવે જિલ્લા સ્તરીય આયોજનને લોકશાહી પ્રક્રિયાઓને છેક ઊંડે સુધી ઉતારવા માટેનું એક મહત્વનું સાધન ગણવામાં આવ્યું છે, કારણ કે રાજ્યના સ્તરથી નીચેના સ્તરે વિકેન્દ્રિત આયોજન માટે જિલ્લો એ સૌથી યોગ્ય એવું વહીવટી એકમ હોય છે. આ એકમ કદમાં નાનું હોય છે અને તેમાં જરૂરી એવી વિવિધતા હોય છે. આથી સામાન્ય પ્રજાને ઉત્પાદકતા અને કાર્યક્ષમતા વધે તે રીતનાં આયોજન અને અમલીકરણ કરવામાં સાંકળી શકાય છે. જિલ્લા સ્તરીય આયોજનનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે આયોજનની ઉપરથી નીચે તરફ જતી પ્રક્રિયાને સમસ્તરીય પ્રક્રિયા બનાવવી (સમસ્તરીય એટલે એક જ સ્તર પર સમાંતરે વિકસતી, વિસ્તરતી પ્રક્રિયા). આ ઉદ્દેશથી જિલ્લા સ્તરીય આયોજનમાં સ્થાનિક સરકારો અને આયોજન કરનારી બીજી સંસ્થાઓ સાથે મળીને કામ કરે તેના પર ભાર મૂકવામાં આવે છે અને ઉપરથી નીચે તરફ જતી આયોજનની પ્રક્રિયામાં સંવાદિતા આવે તેવો ધ્યેય રાખવામાં આવે છે. અહીં ઉપરથી નીચે તરફનું અને સમાંતરે રેખામાં વિસ્તરતું એવું બંને રીતનું સંકલન હોય એ જરૂરી બને છે, કારણ કે એ રીતે ક્ષેત્ર સ્તરની ક્ષમતાઓનો સારી રીતે ઉપયોગ થઈ શકે છે અને સમગ્રતા આયોજનની પ્રક્રિયા પણ થઈ શકે છે, જેથી કરીને કાર્યક્ષમતા, ઉત્તરદાયિત્વ અને પારદર્શકતા સાથે કાર્યો થઈ શકે.

જિલ્લા સ્તરની યોજના તૈયાર કરવાનાં પગથિયાં

જિલ્લા સ્તરની યોજના તૈયાર કરવા માટે નીચે દર્શાવેલાં પગથિયાંને એક પછી એક અનુસરવા જોઈએ:

1. જિલ્લાની પરિસ્થિતિ વિશે વિગતપૂર્ણ અહેવાલ તૈયાર કરવો

જિલ્લાસ્તરના આયોજનનું પહેલું પગથિયું એ છે કે જિલ્લાની પરિસ્થિતિ - માનવવિકાસ, કુદરતી અને નાણાકીય સંસાધનો અને આંતરમાળખાકીય સુવિધાઓ વિશે વિગતવાર માહિતી ભેગી કરવી. આ પગથિયે વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી મેળવેલી વિગતોને ભેગી કરી, તેનું મૂલ્યાંકન કરી અને તેને સરળ, સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવા સ્વરૂપમાં રજૂ કરવામાં આવે છે. આ અહેવાલમાં જિલ્લાની ભૌગોલિક સ્થિતિ, ઇતિહાસ, વસ્તીવિષયક વિગતો, સામાજિક માળખા અને અર્થતંત્ર વિશેની વિગતો પણ ટૂંકમાં આપવામાં આવે છે. આ રીતે તૈયાર કરેલો અહેવાલ જિલ્લા આયોજન સમિતિ અને જિલ્લાના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ આગળ રજૂ કરવામાં આવે છે. આ પગથિયાંનું

એ સૌથી મહત્વનું કાર્ય છે.

2. આયોજનની પ્રક્રિયા વિશે વિચારવું અને તેનો પરિપ્રેક્ષ્ય ઘડવો
આ પ્રક્રિયામાં આયોજન સાથે જોડાયેલા બધા જ હિતસંબંધી વર્ગોની સાથે મળીને, ચર્ચા-વિચારણા કરીને જિલ્લાનાં આયોજનો વિશે દીર્ઘ દર્શન (વિઝન) ઘડવાનું હોય છે. આ પછી જિલ્લા માટેની પરિપ્રેક્ષ્ય યોજના તૈયાર થાય. આ યોજના પાંચ વર્ષ માટેની હોવી જોઈએ. આ રીતે પાંચ-પાંચ વર્ષ માટેની પંદર વર્ષ સુધીની યોજના વિચારી શકાય. પાંચ વર્ષની પરિપ્રેક્ષ્ય યોજના જિલ્લા પાસે કેટલું નાણાંભંડોળ છે અને કેટલાં નાણાં, ક્યા કાર્ય માટે ફાળવવા તે અંગેની અગ્રીમતા નક્કી કરીને તૈયાર કરવામાં આવે છે. જ્યારે પંદર વર્ષનું દીર્ઘ દર્શન વધુ વિશાળ દૃશ્યફલકને આવરી લઈને વિકાસના વિશાળ ધ્યેયો પર ધ્યાન આપીને ઘડવામાં આવે છે. અહીં નાણાકીય મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં રાખવાની હોતી નથી, પરંતુ આ કાર્ય માટે લાંબા સમયમાળખામાં નાણાકીય અગ્રીમતાઓ કઈ કઈ રહે તે વિશે વિચારવાનું હોય છે. આયોજન ઘડવાની આ પ્રક્રિયામાં બધા જ સ્તરના હિતસંબંધી વર્ગો - ગ્રામ સ્તર, તાલુકા સ્તર અને જિલ્લા સ્તર-સહભાગી બને તે જરૂરી હોય છે કે જેથી ધરાસ્તરની વાસ્તવિકતા અને ઉણપોને અવગણ્યા વિના લોકોની મહત્વકાંક્ષા પ્રતિબિંબિત થાય. નિર્ણય લેવાના દરેક તબક્કે એસ.ડબલ્યુ.ઓ.ટી. (સ્વોટ), ક્ષમતાઓ, નબળાઈ, તકો અને જોખમો વિશેનું વિશ્લેષણ કરવું ઈચ્છનીય છે, જેથી કરીને યોગ્ય સમયે યોગ્ય નિર્ણય લઈ શકાય.

3. નાણાકીય સ્ત્રોતોનો આલેખ બનાવવો

આયોજનના દરેક એકમને નાણાકીય વર્ષ દરમ્યાન કેટલું નાણાં ભંડોળ મળી શકશે અને યોજનાના સમગ્ર સમયગાળા દરમ્યાન કેટલું નાણાંભંડોળ મળી શકશે તે વિશે જાણ હોવી જરૂરી છે, કારણ કે કેટલાં નાણાં મળવાનાં છે તે જાણ્યા વિના કોઈ જ આયોજનને અમલમાં મૂકવું શક્ય નથી. આ પગથિયે જિલ્લાને નાણાંનો પ્રવાહ ક્યા ક્યા સદરો (હેડ્ડ) હેઠળ મળી શકે તેની યાદી બનાવવાની હોય છે. આ માહિતીને આધારે આયોજન કરનારાં એકમો પોતાનાં કામો, કાર્યક્રમો અને પ્રવૃત્તિઓ નક્કી કરી શકે. એમને ઘણા કામો-કાર્યક્રમો કરવાના હોય, પરંતુ પ્રાપ્ય ભંડોળ અનુસાર એ બધાની અગ્રીમતા નક્કી કરવી પડે. આ રીતે અગ્રીમતાઓ નક્કી કરીને એ કામો-કાર્યક્રમોને જે યોજનાઓ હેઠળ ભંડોળ મળવાનું હોય તે અનુસાર કામ ફાળવવામાં આવે. આ બધું જાણવાનો બીજો એક લાભ એ પણ થાય કે એકમોને ખ્યાલ આવે કે ક્યાં કાર્યો માટે તેમના સ્તરે ભંડોળ ન મળી શકે કે ક્યાં કાર્યો માટે જિલ્લાનાં બીજાં આયોજન-એકમોના સ્તરે ભંડોળ મળી ન શકે, જેથી કરીને એમને માટે ભંડોળ મેળવવા સરકારી સ્ત્રોતો સિવાય બીજી રીતે સગવડ કરી શકાય.

સફળતાની એક ગાથા કેરળમાં વિકેન્દ્રીકરણ અને આયોજન

આત્મનિર્ભરતા, રાષ્ટ્રીય સાર્વભૌમત્વ, રાજકીય સ્વતંત્રતા અને ગરીબ તથા લઘુમતી સમુદાયો પરત્વે મજબૂત અને સતત પ્રતિબદ્ધતા જેવા રાજકીય ધ્યેયો સાથેની લોકશાહીનો ખ્યાલ અને આકાંક્ષા હવે વિશાળપણે પુનર્જાગૃત થઈ રહ્યાં છે.

કેરળમાં વિકેન્દ્રીકરણ માટેની જે ઝુંબેશ ચાલી રહી છે ને આમૂલ પરિવર્તનવાદી ઝુંબેશ છે અને તેમાંથી લોકશાહીકરણ માટેના વિશ્વવ્યાપી સંઘર્ષ માટે ખૂબ મહત્વના પાઠ શીખવા મળે છે. કેરળમાં ભૂતકાળની પ્રથાને તોડી નવા બદલાવને ટેકો કરવા વિકેન્દ્રીકરણને ટેકો કરતી એક વિશિષ્ટ સામૂહિક ચળવળ શરૂ કરવામાં આવી.

આમ તો પિપલ્સ પ્લાન-લોકોની યોજના-એ માત્ર સરકારનું વહીવટી સુધારા માટેનું પગલું હતું, પરંતુ એ પગલાએ ચળવળનું રૂપ લીધું છે અને એ ચળવળ વિકેન્દ્રીકરણની પ્રક્રિયાના સામૂહિક પગલાનો ઉદ્દેશ અને લોકપ્રિય રાજકારણનો એક ભાગ બની છે.

રાષ્ટ્રીય સરકારો અને સ્થાનિક ઉચ્ચ વર્ગો સાથેનાં શક્તિશાળી આંતરરાષ્ટ્રીય વિશિષ્ટ જોડાણોને પરિણામે અદૃશ્ય બની ગયેલા જનસામાન્યના જીવનમાં ખરેખરો સુધારો થાય તેવાં પરિણામો લાવીને લોકશાહીને અર્થપૂર્ણ બનાવવામાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે, પ્રશ્નો પરસ્પર ટકરાતા રહે છે અને નિસ્ખતો વણઉકલી રહી જાય છે. એ સંદર્ભમાં જોઈએ તો લોકશાહીપૂર્ણ વિકેન્દ્રીકરણનો કેરળનો અનુભવ અત્યંત અર્થપૂર્ણ બને છે. કેરળ રાજ્ય પોતાનું સામાજિક જવાબદારીનું કર્તવ્ય અદા કરી રહ્યું છે અને સ્થાનિક સંસ્થાઓ અને લોકસંગઠનોને તેમનાં સંસાધનો અને સત્તામાં સહભાગી બનાવીને તેમનું સશક્તિકરણ કરી રહ્યું છે.

1996માં કેરળના ડાબેરી અને લોકશાહી મોરચા સરકારે તેના નવમી યોજનાના ભંડોળમાંથી 35થી 40 ટકા રકમ સ્થાનિક સરકારોએ ઘડેલા અને વ્યવહારમાં મૂકેલા બધા જ કાર્યક્રમો માટે ફાળવી. આ એક વિશિષ્ટ પ્રયત્ન હતો, જેની કેટલીક લાક્ષણિકતાઓ નીચે મુજબ છે:

- રાજ્યના યોજનાના ભંડોળમાંથી 35 ટકા રકમ એટલે કે રૂ.1,025 કરોડ સ્થાનિક સંસ્થાઓને આપવામાં આવી.
- સ્થાનિક સંસ્થાઓનું ક્ષમતાસર્જન કર્યું અને સ્થાનિક સંસ્થાઓ

માટે દર વર્ષે સારી એવી રકમ ખાસ આ કામ માટે રાખવામાં આવી.

- ગરીબી અને અસમાનતા ઘટાડવાના ઉપાય તરીકે ખેતી, ઉદ્યોગ, આરોગ્ય અને શિક્ષણ માટે વધુ નાણાંભંડોળ ફાળવવામાં આવ્યું.

ભારતમાં વિકેન્દ્રીકરણ પ્રક્રિયાની સામે કેરળે જે કેટલાંક પરીક્ષણ ધોરણો મૂક્યાં છે તે આ છે: સમન્યાય, ટકાઉપણું, પારદર્શિતાની વ્યવસ્થાનું મજબૂતીકરણ, રાજકીય એકત્રીકરણ દ્વારા આત્મનિર્ભરતા મેળવવાનો સંઘર્ષ અને નવાં સંગઠનોને નવી ટેકનોલોજીઓ સાથે સમય મર્યાદામાં રહી ગુણાત્મક રીતે સાંકળવાં.

ભારતના ઈતિહાસના કટોકટીના સમયગાળામાં કેરળનો અનુભવ આર્થિક વિકાસ, રાજ્યની જવાબદેહિતા, કલ્યાણ કાર્યક્રમો, રાજકીય શાસનવ્યવસ્થા અથવા હેતુ વિશે પારદર્શિતા અને વિકાસ કાર્યક્રમો દ્વારા વિકાસ સાધવાનાં વચનોથી પર જઈ વિકાસ કાર્યક્રમોને કાર્યકારી બનાવવા જેવા લોકશાહી રાજ્યવ્યવસ્થાના વિવિધ આયામોની નવી શક્યતાઓ દર્શાવે છે.

કેરળનો અનુભવ એક એવું નિદર્શન છે કે જે દર્શાવે છે કે જ્યારે સ્થાનિક સમુદાયોને સત્તા અને નાણાંની સોંપણી કરવાના પ્રયત્નો રાજકીય ઈચ્છાશક્તિના આધારે કરવામાં આવે છે ત્યારે સામાન્ય પ્રજાની ખરેખરી જરૂરિયાતો માટે જ્યાં જરાય અવકાશ નથી તેવા બજારસંચાલિત વૈશ્વિકીકરણના તર્ક સામે સ્થાનિક પ્રતિરોધ પણ એક અસરકારક પ્રતિભાવ બની રહે છે. કેરળ રાજ્યની શક્તિ આ જ વાતમાં છે કે ત્યાં નાગરિકતાના મૂળ અને સારરૂપ એવા સમુદાયોના નૈતિક અવાજને સક્રિય રીતે વ્યવહારમાં લાવવામાં આવ્યા છે.

ભારતના ઈતિહાસમાં કેરળમાં થયેલી વિકેન્દ્રીકરણની ઝુંબેશ અર્થપૂર્ણ બની રહેશે, કારણ કે એ ઝુંબેશ સત્તાની વ્યવસ્થા, ઉત્પાદન અને સંબંધોની વ્યવસ્થાના માળખાને ફરીથી ઘડતા એવા સામાજિક પરિવર્તનના રાજકારણનું, ખાસ કરીને સરકાર, રાજ્યવ્યવસ્થા અને સામાન્ય પ્રજા વચ્ચેના સંબંધોનું પુનઃસ્થાપન કરે છે. આ જરૂરી છે, કારણ કે આખરે તો સત્તા, ઉત્પાદન અને સંબંધોના વિકલ્પોનો આકાર આ લોકો જ વિચારે છે અને આ લોકોથી જ એ આકાર પામે છે.

4. સહભાગિતાપૂર્ણ ગ્રામીણ આયોજન

જિલ્લાની પરિસ્થિતિ વિશે અહેવાલ બનાવવાનું, પરિપ્રેક્ષ્ય યોજના ઘડવાનું અને નાણાકીય સ્ત્રોતોનો આલેખ બનાવી લીધા પછીનું ચોથું પગથિયું છે સહભાગિતાપૂર્ણ આયોજનનું. સહભાગિતાપૂર્ણ ગ્રામીણ આયોજન ત્રણ સ્તરે થાય છે: ગ્રામ પંચાયત સ્તરે, તાલુકા પંચાયત સ્તરે અને જિલ્લા પંચાયત સ્તરે. આ આયોજનમાં ગ્રામ સભાની ભૂમિકાને ખૂબ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે. ગ્રામ સભાઓ દ્વારા દરેક નીચેના સ્તરે રહેલા સામાન્ય પ્રજાજનોની આકાંક્ષાઓ અને સૂચનોને આયોજનમાં સમાવવાથી સમગ્ર આયોજન પ્રક્રિયા સહભાગિતાપૂર્ણ બને છે. ગ્રામ સભાઓ ગ્રામ પંચાયતની પ્રક્રિયા તૈયાર કરવામાં સક્રિય રીતે સંકળાય તેવી અપેક્ષા રહે છે, જેથી કરીને ગ્રામ સભામાં ઓળખ કરવામાં આવેલા મુદ્દાઓ અને અગ્રીમતાઓને યોજનામાં સમાવી શકાય.

5. સહભાગિતાપૂર્ણ શહેરી આયોજન

આ તબક્કો શહેરી નાગરિકોને મ્યુનિસિપલ આયોજનમાં એકસમાન તકો આપે છે. પેટામ્યુનિસિપલ જૂથો દ્વારા એ કરવામાં આવે છે. આ રીતની સહભાગિતા માટે વોર્ડ સમિતિઓ હેઠળ યોજવામાં આવતી નાગરિકોની વિસ્તારસભાઓ ખૂબ મહત્ત્વની હોય છે. વિસ્તારસભ્યોને આયોજનની કેટલીક જવાબદારીઓ સોંપવામાં આવે છે. એ પછી બધી જ વોર્ડ યોજનાઓ મ્યુનિસિપલ બોડીએ વિચારેલા દીર્ઘ દર્શન અનુસારની મ્યુનિસિપલ યોજનાઓમાં સંકલિત કરવામાં આવે છે.

6. સંકલિત જિલ્લા યોજનાઓમાં ગ્રામીણ અને શહેરી યોજનાઓને સંકલિત કરવી

સંકલિત જિલ્લા આયોજનનો ઉદ્દેશ એ હોય છે કે સ્થાનિક સરકારોની (ગ્રામીણ અને શહેરી) યોજનાઓને અને બીજાં આયોજન-એકમોની યોજનાઓને જોડવી અને એમની વચ્ચે પરસ્પર સલાહવિમર્શ માટે

એક મંચ પૂરો પાડવો. આ આયોજન ગ્રામીણ અને શહેરી વિસ્તારોના વિભાગીય અને સ્થાનવિષયક પાસાંઓના સંકલન માટે માળખું પણ પુરું પાડે છે. સંકલનના તબક્કામાં ગ્રામીણ વિભાગીય અને શહેરી સ્થાનવિષયક આયોજનને એકબીજામાં ભેળવીને ગ્રામીણ અને શહેરી યોજનાઓ વચ્ચેના એકત્રીકરણ માટેના વિસ્તારોના અગ્ર ક્રમ નક્કી કરવાનું કાર્ય પણ સંકળાયેલું હોય છે. આમ કરવાનો હેતુ એ છે કે પંચાયતો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓની કાર્યવિષયક જવાબદારીઓમાં શક્ય એવી સહિયારી બાબતોની ઓળખ કરવી. જિલ્લા સ્તરે સંકલન સાધવાના ધ્યેયને હાંસલ કરવા માટે કાર્યવિષયક ટેકો પૂરો પાડવા સંકલન સમિતિ રચી શકાય.

7. જિલ્લાની યોજનાઓનું વિનિયમન અને સામાજિક ઑડિટ

જિલ્લા સ્તરે કાર્યભાર સોંપણીની દૃષ્ટિએ અનુકૂળ એવી વિનિયમન વ્યવસ્થા અહીં સૂચવી છે. આ વ્યવસ્થા નીચે સૂચવેલી રીતે કાર્ય કરી શકે:

- ક) આયોજન અને અમલીકરણના બધા તબક્કે ખૂબ સરળ અને સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું અપરેટિંગ (કાર્યની પ્રગતિ વિષયક માહિતી) કરવું.
- ખ) બધા જ હિતસંબંધી વર્ગોને તેઓ શું કરી રહ્યા છે અને બીજા હિતસંબંધી વર્ગો શું કરી રહ્યા છે તે વિશેની માહિતી પ્રાપ્ય બનાવવી.

વિનિયમનનાં બે પાસાંઓને ખાસ આવરી લેવા જોઈએ.

- 1) સહભાગિતાની પ્રક્રિયાઓને ખૂબ ચૂસ્તતા સાથે હાથ ધરવી અને
- 2) જે પરિણામો મળે તે જથ્થા અને ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ વિશાળ શ્રેણીને આવરી લેતાં હોવાં જોઈએ.

ગ્રામ સભાઓ, વોર્ડ સભાઓ અને વિસ્તાર સભાઓ જેવા નાગરિકોના મંચો નિયમિત રીતે મળતા રહે અને યોજનાના અમલીકરણની નિયમિત રીતે સમીક્ષા કરતા રહે તેવી ગોઠવણ કરવી જરૂરી છે.

ઉપસંહાર

આ સમગ્ર ચર્ચાના સારરૂપે એમ કહી શકાય કે શાસનવ્યવસ્થા અને ખાસ તો આયોજન અને નિર્ણયપ્રક્રિયા વધારે ઉત્તરદાયી, પ્રતિભાવપૂર્ણ અને સહભાગી બને તેવું અસરકારક વિકેન્દ્રીકરણ વધે તો તેના દ્વારા સ્થાનિક સેવાઓ વધુ કાર્યક્ષમ, સમન્યાયપૂર્ણ, આધારક્ષમ અને ખર્ચ અસરકારક (આર્થિક રીતે પોસાય તેવી) બની શકે અને એમાં યોગ્ય સંસ્થાનો અને સંસાધનોનું પીઠબળ ઉમેરાય તો જીવનની ગુણવત્તા બહેતર બને. ખાસ કરીને સમાજના ગરીબ અને હાંસિયાંકિત લોકોના જીવનની ગુણવત્તા અને એ રીતે ગરીબી દૂર કરવાની પ્રક્રિયા હજી વધુ સક્રિય બને.

અન્ન સુરક્ષા ખરડો: નિષ્ણાતોનું મંતવ્ય

તા. 18 ડિસેમ્બર 2011ના રોજ લોકપ્રિય ટેલિવિઝન ન્યૂઝ ચેનલ એન.ડી.ટી.વી. દ્વારા તેના લોકપ્રિય કાર્યક્રમ 'યોર કૉલ'માં નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા અર્થશાસ્ત્રી **પ્રો. અમર્ત્ય સેન** તથા તેમના 'હંગર એન્ડ પબ્લિક એક્શન' પુસ્તકના સહલેખક, વિકાસ અર્થશાસ્ત્રી અને સમાજશાસ્ત્રી **પ્રોફેસર જુન ડ્રેઝ** સાથે અન્ન સુરક્ષા અધિકાર સંદર્ભે ભારતની હાલની 'પ્રાથમિકતા' અને 'લોકતંત્રમાં સરકારની જવાબદારી' સંદર્ભે સવાલ-જવાબ અને ચર્ચા પ્રસારિત કરવામાં આવ્યા. પ્રસ્તુત લેખમાં આ કાર્યક્રમમાં વિશ્લેષિત કરવામાં આવેલા મહત્વના મુદ્દાઓને સંવાદના સ્વરૂપે જ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

ટેલિવિઝન ઉપરથી પ્રસારિત થતા અનેકવિધ કાર્યક્રમોમાં ન્યૂઝ ચેનલ એન.ડી.ટી.વી.નો 'યોર કૉલ', એક એવો કાર્યક્રમ છે જેમાં દર્શકો સપ્તાહના વિશેષ મહેમાનને સીધા જ પ્રશ્નો પૂછી શકે છે. કાર્યક્રમના સંચાલિકા સોનિયા સિંહે તા. 18 ડિસેમ્બર, 2011ના રોજ 'વિકાસ વિરુદ્ધ વૃદ્ધિ' અને 'આર્થિક સુધારાના બીજા તબક્કાની જરૂરિયાત' વિશે આપણા દેશમાં ચાલેલી વ્યાપક ચર્ચાના સંદર્ભે પ્રો. અમર્ત્ય સેન અને પ્રો. જુન ડ્રેઝનું કાર્યક્રમમાં સ્વાગત કર્યું હતું.

સોનિયા સિંહ: પ્રોફેસર સેન, સાંપ્રત આંકડાઓને લઈ આર્થિક વૃદ્ધિ દર અને ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિ બંને નીચે જતાં ભારત સરકાર ચિંતિત છે, જ્યારે આપણાંમાંના ઘણા, ભારતે તેના 'નરેગા' અને 'અન્ન સુરક્ષા ખરડા' જેવા મહત્વાકાંક્ષી કલ્યાણકારી કાર્યક્રમોને ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે તેમ કહીએ છીએ. તો આપ શું માનો છો, ભારત જેવા દેશ માટે અત્યારે 'પ્રાથમિકતા' શી હોવી જોઈએ?

પ્રો. અમર્ત્ય સેન: મારા મતે કલ્યાણ કે લોક સુખાકારીના અર્થમાં લોકોના જીવનસ્તરમાં બદલાવ આવે તે જોવાનું જ લોકો કહે છે. અને 'વૃદ્ધિ' તો કંઈક બીજી જ બાબતો - એટલે કે સામાન્ય સંસાધનો ઊભાં કરવા માટે જરૂરી છે. સામાન્ય સંસાધનોનો સંવેદનશીલ રીતે પણ ઉપયોગ કરી શકાય અને મને એમ જણાવાયું છે કે, જો સંસાધનોને સંવેદનશીલ રીતે ખર્ચીએ તો શિક્ષણ, આરોગ્ય સંભાળ તથા બીજા પ્રોજેક્ટ્સ મારફતે સસ્તા દરે અનાજ પૂરું પાડી 'ભૂખમરા' જેવા પ્રશ્નોને પહોંચી વળીને લોકોનું જીવન સુધારી શકાય તેમ છે.

એરિસ્ટોટલે છટાદાર રીતે કહ્યું છે ને, કે "સંપત્તિ અને આવકને આપણે સીધાં ઈચ્છતા નથી, આપણે 'કંઈક એવું' ઈચ્છીએ છીએ જેના દ્વારા તે બંનેની ઈચ્છા જાહેર થાય છે". આ 'કંઈક' એ આપણું માનવજીવન છે જે સતત સંવર્ધિત કરી શકાય છે. એટલે કે 'વિકાસ' કેન્દ્રમાં રહેલો છે. જેના માટે વૃદ્ધિની જરૂર છે, પરંતુ આપણા દિમાગમાં એવું ઠસી ગયું છે કે 'વૃદ્ધિનો ઝડપી દર મહત્વનો છે', કારણ કે તે જ જાહેર સંસાધનો ઊભાં કરે છે. આ વૃદ્ધિ દર ખાસ મહત્વનો ત્યારે બને છે જ્યારે 'માનવ જીવન'થી અલગ પડે તે રીતે આ જાહેર સંસાધનો ઊભાં કરાયાં હોય. તો બીજી બાજુ હાલની તથા ભવિષ્ય માટેની સુખાકારી, ખુશી અને સ્વતંત્રતા, એ રોજગારી અને ઉપજ મેળવવા માટે પ્રજાની ક્ષમતા વધારે છે. તો વિકાસ માટે જરૂરી 'વૃદ્ધિ' એ દૃષ્ટિથી આખી વાત સમજવા, વચ્ચેથી 'વિણુદ્ધ' શબ્દને હટાવવાની જરૂર છે. એને બદલે વૃદ્ધિ એ વિકાસની મધ્યસ્થી છે એમ હું અને જીન કહીએ છીએ.

સોનિયા સિંહ: પ્રો. ડ્રેઝ તમે 'ભૂખમરા' વિશે ઘણું કામ કર્યું છે. આપણી વસ્તીનું એક મોટું પ્રમાણ ખરેખર ભૂખમરાથી પીડિત છે. તે સત્ય સૌની સમક્ષ લાવવું શા માટે કઠિન છે અને ભારત જેવા દેશમાં આ સત્ય સ્વીકાર્ય નથી અને તમે જુઓ છો કે 'રાઈટ ટુ ફૂડ-બિલ' અંગે કેટલો બધો પ્રતિરોધ છે, તો તમારે મતે અંતે 'વધુ પડતું' કોને કહીશું!?

પ્રોફેસર જુન ડ્રેઝ: ખરું કહું તો આ વલણ માત્ર 'ભૂખમરા'ને જ લાગુ પડતું નથી. પાયાનું શિક્ષણ, આરોગ્ય સંભાળ એવી ઘણી બધી બાબતો કે જે લોકોની મૂળભૂત જરૂરિયાતો છે, તે તમામને લાગુ પડે છે, પરંતુ સમૃદ્ધ લોકોને અથવા તો જેઓને હંમેશા લાગે વળગે છે તેવા (વંચિત) લોકોને આ અંગે કશું જ ખૂંચતું જ નથી?! ડૉ. આંબેડકરે ભારતીય લોકશાહીના આ વલણને તેની શરૂઆતમાં જ સમજી લીધેલું. તેઓ જોઈ શકેલા કે ભારતમાં લોકોની મૂળભૂત જરૂરિયાતોને લક્ષમાં લાવવી એ પાયાનો પડકાર છે અને મારા મતે સંપત્તિની હોય, જાતિની હોય કે સામાજિક લિંગની... આ તમામ એકબીજા સાથે સંકળાયેલી 'ભારેખમ અસમાનતા' જ્યાં સુધી રહેશે, ત્યાં સુધી આ પડકાર અને તેની સામેનો સંઘર્ષ પણ ચાલુ જ રહેશે.

આ ચર્ચા દરમ્યાન, ભારતના અલગ-અલગ શહેરો અને ગામોમાંથી

લોકોનાં અન્ન સુરક્ષા અંગેનાં મંતવ્યો દર્શાવવામાં આવ્યાં. જેમાં મોટા ભાગે લોકોની ‘રાઈટ ટુ ફૂડ’ બિલ અંગે જાણકારીનો અભાવ, કુપોષિત બાળકોના પ્રમાણ અંગે આકોશ, રાહત દરે સાત કિલો અનાજની રજૂઆત તથા પુરવઠા અને વિતરણની કામગીરીમાં ભ્રષ્ટાચાર મુદ્દે આકોશ પ્રતિબિંબિત થયાં હતાં. આ મંતવ્યો જોયા બાદ ચર્ચા આગળ ચાલી હતી.

સોનિયા સિંહ: પ્રો. સેન, લોકોના મંતવ્યો વિશે તમારી તત્કાળ પ્રતિક્રિયા શી છે?

પ્રો. અમર્ત્ય સેન: ખરેખર બહુ ખેદજનક. ભૂખમરાનાં સત્યને સ્વીકારવું કે મનાવવું શા માટે કઠિન છે, તે પ્રશ્નના જવાબમાં મારા મતે ત્રણ મુદ્દાઓ રહેલા છે. સૌથી પહેલો - ભૂખમરાનું દૃષ્ટિગોચર થવું. જુઓ, દુકાળ દેખાડવો બહુ સરળ છે, પરંતુ રોજેરોજ લોકો ભૂખથી

મહત્વના મુદ્દાઓ

- તબીબી સેવાના અભાવે, પોષણયુક્ત અને પૂરતા ખોરાકના અભાવે બાળમરણનું અને કુપોષિત બાળકોનું પ્રમાણ ઊંચું હોવું તે માત્ર સરકાર કે વિપક્ષો જ નહિ આપણા સૌ માટે શરમજનક બાબત છે.
- વિશ્વમાં ભારત સૌથી કુપોષિત બાળકો ધરાવતો દેશ છે.
- આ એક રાષ્ટ્રીય કટોકટી ગણી જાહેર નીતિમાં તેને અગ્રીમતા આપવી જોઈએ.
- વિશ્વમાં ભારત આરોગ્ય ક્ષેત્રે સૌથી ઓછું ખર્ચ કરતો દેશ છે.
- ભારતમાં આરોગ્ય સંભાળનું 80 ટકા ક્ષેત્ર ખાનગી કંપનીઓના હાથમાં છે.
- લોકો સશક્ત બને તેવી વિચારધારાનો જ અભાવ છે તથા તેની સંકલ્પના જ સંકુચિત છે.
- અન્ન સુરક્ષાને ‘પોષણપૂર્તિ’ તરીકે જોવાતી જ નથી.
- સાચો બદલાવ લાવવા વર્ગ વિભાજનના બદલે સૌને સમાન ધોરણે તમામ સામાન્ય સવલતો પૂરી પાડવી જરૂરી છે તથા તે માટે સરળ અને પારદર્શી ‘અન્ન સુરક્ષા ખરડો’ અમલમાં લાવવો જરૂરી છે.
- હાલની આર્થિક મંદી જોતાં પણ ભારત માટે સંગઠિત અનાજના જથ્થાનું વિતરણ કરવું અર્થતંત્રની દૃષ્ટિએ જરૂરી છે.
- પી.ડી.એસ.માં નાણાંનું નહીં અનાજ વગેરે ચીજોનું હસ્તાંતરણ થતું હોઈ તેમાં ભ્રષ્ટાચારનો અવકાશ બહુ ઓછો રહે છે.
- પ્રજામાં પોતાને મળવાપાત્ર સહાયો અને તેમના મૂળભૂત અધિકારો અંગેની જાગૃતિ એ ભ્રષ્ટાચાર સામેનું સૌથી મોટું શસ્ત્ર છે.

મરી રહ્યા છે એ તદ્દન જુદી બાબત છે. લોકોનું વજન ઓછું છે તેઓ કૃશ-દુર્બળ છે, તેઓની જીવતા રહેવાની સંભાવના જ ઘટી રહી છે, તેમની દિમાગી ક્ષમતા પ્રભાવિત થઈ રહી છે, તેઓનું શિક્ષણ બૂરી રીતે અવગણાઈ રહ્યું છે. આ તમામ વાસ્તવિકતાઓ ‘નજરે ચડતી નથી’, એ બીજો પ્રશ્ન છે. આ અંગે હજુએ અજ્ઞાનતા વ્યાપે છે. લોકોએ જેટલું જાણવું જોઈએ તેટલું તેઓ જાણતા નથી. આથી જ જાહેર માધ્યમો અને જાહેર પ્રદર્શનો મહત્વનાં છે. તેનાથી લોકો આવા મુદ્દે વાકેફ થાય છે. વિશ્વના અન્ય કોઈ પણ દેશની સરખામણીએ દેશની કુલ વસ્તીના પ્રમાણમાં કુપોષણના શિકાર બાળકોનું સૌથી વધુ પ્રમાણ ભારત દેશમાં છે. તેની આપણને જાણ હોવી જોઈએ. જેઓને તેની જાણ છે તેઓ, બધા સમક્ષ એ સત્યને મૂકવા તીવ્રતાથી ઝંખે છે અને ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે જેઓ આ સત્યને ‘ભોગવે’ છે તેવા લોકોનો માધ્યમોમાં કોઈ અવાજ નથી કે બધા સમક્ષ આ સત્ય મૂકવાની તેઓની કોઈ ક્ષમતા જ નથી.

સોનિયા સિંહ: એટલે જે તો ભલે કેબિનેટ આજે આ મુદ્દે ચર્ચા કરી રહી છે છતાં ‘અન્ન સુરક્ષા બિલ’ના હાલના મુસદ્દાને પાછો ધકેલવામાં આવી રહ્યો છે. તેમાં રજૂ કરેલા ઘણા ખરા આંકડાઓ તમે બંને બહાર લાવ્યા છો. તે જોતાં આપણા પડોશી દેશો - બાંગ્લાદેશ અને નેપાળ સાથે સરખામણી કરીએ તો આપણી માથાદીઠ આવક બાંગ્લાદેશ કરતાં બમણી હોવા છતાં બાળમરણનું પ્રમાણ તથા કુપોષિત બાળકોના પ્રમાણ જેવા મુદ્દે આ દેશોની સ્થિતિ ઘણી સારી છે જ્યારે ભારત સૌથી વધુ કુપોષિત બાળકો ધરાવતા દેશ તરીકે વિશ્વમાં પ્રથમ છે.

પ્રો. જીન ટ્રેઝ: સૌ પ્રથમ તો એ જાણવાની જરૂર છે કે ભારત વિશ્વમાં કુપોષિત બાળકોનું સૌથી વધુ પ્રમાણ (સંખ્યા નહિ) ધરાવતો દેશ છે. આપણે તેમ છતાં આ હકીકત બાબતે જાગતા નથી?! કારણ કે જો આપણે તબક્કાવાર જોઈએ તો આ એક રાષ્ટ્રીય કટોકટી છે જેને જાહેર નીતિમાં સૌથી વધુ પ્રાથમિકતાના ધોરણે લેવી જોઈએ.

આપણે આપણાં લાખો-કરોડો બાળકોના ભવિષ્યને વેડફી ન શકીએ, ભવિષ્ય જ નહીં, તેઓનો વર્તમાન પણ આપણે પૂરો પાડતા નથી. તમે અન્ન સુરક્ષા ધારાને પાછા ધકેલવાની કે તેના વિશેના વિવાદોની વાત કરો છો ત્યારે હું ગુંચવાઈ જઉં છું, કારણ કે તેમાં થતી દલીલો યોગ્ય નથી. આ બિલને સ્થગિત કરવાની બાબત મારા મતે ચિંતાજનક અને સાથે એક તક આપનાર બંને છે.

ચિંતાજનક એટલા માટે કે તે આ બિલ સામેનો વિરોધ દર્શાવે છે. મુદ્દાની ગંભીરતા જોતાં એ માન્યામાં ન આવે તેવી વાત છે, કારણ કે તેને અમલમાં લાવવું એ કંઈ મોટી વાત જ નથી. લોકો માને છે

કે આ બિલથી જાણે ટનબંધ ઈંટોનો ખડકલો થશે જે અર્થતંત્રની ઈમારત અને નાણાંબંડોળની કમર તોડી નાખશે.. વગેરે વગેરે, પરંતુ એવું કંઈ જ નથી. આ બિલ તો ઘણા બધા (વ્યવસ્થા સંબંધી) પાસાંઓનું સંઘટન માત્ર છે અને તે પ્રક્રિયા હકીકતે ચાલુ જ છે. પી.ડી.એસ.ની સુધારણા, મધ્યાલ્ન ભોજનમાં અંતરાયો, આઈ.સી.ડી. યોજનાઓનું સાર્વત્રિકરણ વગેરે છેલ્લાં કેટલાંયે વર્ષોથી ચાલી રહ્યું છે. અને હવે તમે તે તમામના એક દૃઢ સંઘટન ધરાવતી એવી કાર્યપ્રણાલી ઈચ્છીએ છીએ, જેના મારફતે ભૂખમરાનો અંત લાવી શકાય.

મને લાગે છે આ બિલના સિદ્ધાંતને સભાનપણે કોઈ જ નકારતું નથી પણ તેમ છતાં તેને એક નક્કર કાર્યપ્રણાલિ સ્વરૂપે ચોક્કસપણે જોવી જરૂરી છે...કારણ કે તમે કાયદાઓના લાભો જોયા છે જે ખૂબ મજબૂત અને સંભવિત રીતે ખૂબ શક્તિમાન હોય છે. જેના અમલથી અસહાય લોકો પરત્વે રાજ્યને જવાબદાર બનાવી શકાય છે. પરંતુ તેની બીજી બાજુ એ પણ છે કે તે હકીલા અને બિનવિવેકી પણ હોય છે. આપણું રાષ્ટ્રીય માળખું જ એવું બની ગયું છે. આ માળખું વ્યવસ્થિત થાય તે આપણે જોવું રહ્યું, કારણ કે જે અત્યારે થશે તે હવે પછીનાં 50 વર્ષો કે તેનાથી વધુને અસરકર્તા રહેશે. એટલે વિવાદ આપણને આ બિલ પોષાય તેમ છે કે નહિ, તેને આપણે અમલમાં મૂકી શકીએ કે કેમ, તેવા પ્રશ્ને હોવો જ ન જોઈએ. તેમાં બેકાળજી પ્રતિબિંબિત થાય છે. ચર્ચા-વિવાદ તો તેનાં માળખાની વિગતો તથા મજબૂતાઈ વિશે હોવી જોઈએ.

તેના વિશે જોઈએ તો બી.પી.એલ.ને લક્ષ્યમાં લેવાના નિષ્ફળ અભિગમને હજુયે યથાવત રાખવો, તેને આધારે જટિલ, સંકુલ અને બિનવ્યવહારુ રાખવો વગેરે મુદ્દાઓ આ બિલમાં સૌથી વધુ અગત્યના છે. હજુ પણ બી.પી.એલ. એટલે કે 'ભૂલ ભર્યા બી.પી.એલ.'ને લક્ષ્યમાં લેવાની વાત જ લંબાવાઈ છે. એક કરતાં વધુ સ્તરો યોજી, બે કરતાં ત્રણ વર્ગમાં વહેંચી તેનું કઠોર સ્વરૂપ તૈયાર થઈ રહ્યું છે. જ્યારે હકીકતમાં તો આ બિલને વધારે અસરકારક રીતે અમલમાં મૂકવું હોય તો તેને સરળ બનાવવું જોઈએ અને તેમ કરવું ઘણું આસાન છે. મને લાગે છે કે સંસદમાં તે રજૂ થાય કે પસાર થાય તે પહેલાં આ દિશામાં ચર્ચા અને કાર્યો કરવાં જોઈએ, નહીં કે નાણાકીય સુગમતા કે ઉપલબ્ધિ જેવા બોગસ મુદ્દાઓ ઉપર. આ ધારામાં અંદાજે 60 મિલિયન ટન અનાજની જરૂરત જણાવવામાં આવી છે, તો છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આપણે એટલું અનાજ ઉપલબ્ધ કરીએ જ છીએ. એ કંઈ વધારે નથી, વળી છેલ્લાં 20 વર્ષના આંકડા જોઈએ તો ઉપજ દર વર્ષે પાંચ ટકાના દરે વધ્યા જ કરે છે. એટલે વૃદ્ધિના આ વલણની પણ કંઈ હંમેશાં જરૂર હોતી નથી! જે રીતે મેળવાય છે તે રીતે ઉપજ મેળવતાં

રહીએ તો જથ્થાનો ભરાવો થતો રહે છે, કારણ કે તે અનાજને ક્યાં સંગ્રહવું તેની આપણને જાણ નથી. તો હકીકતે ઉપજ મેળવવાની સાથે તે અનાજનો ખોરાક તરીકે ઉપયોગ થવા દેવાની જરૂર છે એ કંઈ મોટું રહસ્ય નથી.

સોનિયા સિંહ: પ્રો.સેન, રાજકીય પક્ષો આ બિલના વિરોધમાં કેમ છે, અથવા તો એવા વિસ્તારો છે જ્યાં બાળકોને પોષણક્ષમ ખોરાક નથી મળતો અને એન્સિફિલેટીસની બીમારીથી પીડાવા લાગે છે (જે મગજની કાર્યક્ષમતાને પ્રભાવિત કરે છે.) તો આ બિલ ક્યારે પસાર થશે, એવા સવાલો કરતાં લોકોને તમે જુઓ છો. છતાં માધ્યમો અને સરકારો ત્યાંથી પોતાનું ધ્યાન હટાવી લઈ રહ્યા છે, ત્યારે ભારતના નીતિ નિર્ધારકોએ શું જવાબ આપવો જોઈએ?

પ્રો. અમર્ત્ય સેન: જુઓ લોકોને નીતિ નિર્ધારકોએ નહીં, રાજકારણીઓએ જવાબ આપવો જોઈએ. મા-બાપના સવાલમાં બાળકની ચિંતા ડોકાય છે. આવી બીમારીઓ, બીમાર લોકો માટેના ઈલાજની, સૌને જાણ છે. આવા જીવનોને સુધારી શકાય છે, મરતા ને જીવાડી શકાય છે. છેક મોતના મોંમા ધકેલાઈ જાય એવી સ્થિતિમાંથી તો ચોક્કસ ઉગારી શકાય છે. ભારતભરમાં આ માટે વ્યાપક આરોગ્ય સેવાઓ પ્રાપ્ત કરવાનાં કામો થવાં જોઈએ, તે થયાં જ નથી. આપણે આરોગ્ય સેવા સંદર્ભે નાણાં ફાળવ્યાં જ નથી કારણ કે આપણે પ્રાથમિકતા ઓળખવા માંગતા નથી. જ્યારે પ્રાથમિકતાના ક્ષેત્રો નિશ્ચિત કરીશું તો તેમાં કેટલાં નાણાં ફાળવવા તે પણ નિશ્ચિત થશે. દા.ત. જી.ડી.પી.ની ટકાવારીના સંદર્ભે ચીન, આરોગ્ય ક્ષેત્રે માથાદીઠ 60 ટકાનો ખર્ચ કરે છે, એટલે કે ભારત કરતાં ચારથી પાંચ ગણું વધારે! તે લોકશાહી દેશ નથી છતાં ત્યાં લોકો તરફ સરકાર વધુ નિસ્ખત ધરાવતી હોવાનું સાબિત થાય છે. તેઓ સરકારના ઉપલા સ્તરે, દયાળું અને બુદ્ધિશાળી લોકોને મોકલવામાં સફળ રહ્યા છે. તેમાં આપણી લોકશાહી નિષ્ફળ રહી છે જે આપણી નિષ્ફળતા છે. જ્યાં સુધી સંસ્થાકીય બદલાવ નહીં આવે ત્યાં સુધી બીજો બદલાવ શક્ય નથી, અને બદલાવો એક સાથે લાવવા પડશે. આ માટે સત્તાધારી પક્ષો અને વિપક્ષો, સરકાર તમામે એકબીજાને સહયોગ આપવો પડશે, કારણ કે તબીબી સેવાના અભાવે કોઈ મરતું હોય, બીજા દેશોની સંખ્યાએ આપણાં દેશનાં વધારે બાળકો કુપોષણ અને દુર્બળતાના શિકાર હોય, તે માત્ર સરકાર માટે નહીં, વિપક્ષો સહીત સૌના માટે શરમજનક બાબત છે. અને તેમાં પણ જો વિરોધ પક્ષો આવા ગંભીર મુદ્દે દબાણ લાવવાના બદલે તરંગી મુદ્દાઓ ઉઠાવતા હોય અથવા જાતિ અને વર્ગના આધારે માત્ર વસ્તીના કોઈ એક નાનકડા સમુદાયને અસર કરતાં મુદ્દાઓને જ મહત્ત્વ આપતા હોય તો તે ભારતની સમગ્ર રાજનીતિની નિષ્ફળતા છે.

સોનિયા સિંહ: દાખલા તરીકે, એફ.ડી.આઈ. અને મટ્ટી બ્રાન્ડ રીટેલના મુદ્દે વિપક્ષો વિરોધ કરે છે, પરંતુ વિપક્ષો એકમત થઈ, સરકારને વિશેષ કંઈ કરાવવા દબાણ કરતા નથી. આ ભારતની કમનસીબી છે ખરું ને?

પ્રો.અમર્ત્ય સેન: એકદમ ખરું. એફ.ડી.આઈ. સારી બાબત છે કે ખરાબ એ તો આપણે રોકાણને ક્યાં સુધી મર્યાદિત કરવું છે તેના ઉપર આધારિત છે. ઘણીવાર તે સારું તો ક્યારેક ખરાબ સાબિત થાય, પરંતુ નવાઈની વાત તો એ છે કે તેવા મુદ્દે વિપક્ષો એક થાય છે અને બાળકોના કુપોષણ જેવા ગંભીર મુદ્દે તેઓમાં એકતા જોવા નથી મળતી. તમારા કાર્યક્રમમાં દર્શાવેલા લોકોની પરિસ્થિતિ જોઈનેય લોહી ઉકળી ઉઠવું જોઈએ. પરંતુ કોઈનુંયે લોહી ઉકળતું હું જોતો નથી. સારું થયું તમારા કાર્યક્રમ દ્વારા લોકોનો અવાજ બહાર આવ્યો, પરંતુ તેટલું પૂરતું નથી, તેના ઉપર રાજકીય પક્ષોની પ્રતિક્રિયા થવી જોઈએ.

પ્રો. જન દ્રેઝ: હું તેમાં એકાદ બે મુદ્દા ઉમેરું, ખાસ કરીને આરોગ્ય સંભાળ જેવા મુદ્દે તો ‘અન્ન સુરક્ષા બિલ’ કમનસીબે આરોગ્યની સમસ્યાઓને હલ કરનાર નથી, કારણ કે અન્ન સુરક્ષાને પોષણપૂર્તિ તરીકે જોવાતી જ નથી. જેમાં આરોગ્ય સંભાળ, પાણી, સ્વચ્છતા, શિક્ષણ તેવા તમામ મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે, કારણ કે તે તમામ એકબીજાના પૂરક છે. છતાં અન્ન સુરક્ષા ધારો તે તરફનું એક આવકારદાયક પગલું બની શકે છે. ઘણાં બધાં કામો જે દાયકાઓથી બાકી છે, તેમાં આરોગ્ય સંભાળના ક્ષેત્રને સમજવા માટે આપણે જાહેર ક્ષેત્રમાં આરોગ્ય ઉપર કેટલો ખર્ચ કરીએ છીએ તે જોવું જોઈએ. વિશ્વમાં ભારત એવો દેશ છે જે આરોગ્ય ક્ષેત્રે સૌથી ઓછું ખર્ચ કરે છે. યુ.કે. કે યુરોપના દેશો જેને આપણે મૂડીવાદી દેશો કહીએ છીએ તેઓ આ ક્ષેત્રે 80થી 85 ટકા ખર્ચ કરે છે. જેની સરખામણીએ (લોકશાહી દેશ તરીકે) આપણે માત્ર 15 થી 20 ટકા કરીએ છીએ. ત્યાં આરોગ્યના મુદ્દે જાહેર દરમ્યાનગીરી તદ્દન મૂળભૂત બાબત ગણાય છે. મંત્રાલય અને શાસનના સ્તરે સ્પષ્ટ સમજ છે કે આરોગ્ય સંભાળના મુદ્દે ખાનગી વ્યવસ્થાઓ ક્યારેય સારું કાર્ય કરી શકે નહીં.

સોનિયા સિંહ: અને છતાં ભારતમાં આજે આરોગ્ય સંભાળનું 80 ટકા ક્ષેત્ર ખાનગી કંપનીઓના હાથમાં છે.

પ્રો. જન દ્રેઝ: સાચી વાત અને તે માત્ર ગરીબો માટે જ નહીં, મોટા ભાગના લોકો માટે ખરાબ સેવાઓ જ પૂરી પાડે છે. મારા મતે જાહેર આરોગ્યના ક્ષેત્રે ખાનગી કંપનીઓ ક્યારેય સારું કાર્ય કરી શકે જ

નહીં, કારણ કે જાહેર આરોગ્યના ખાનગી ક્ષેત્ર તો લોકોની બીમારીઓ ઉપર જ નભે છે. સ્વચ્છતા, પાણીના સ્ત્રોતોની સ્થિતિ વગેરે તેની સાથે જોડાયેલા મુદ્દા છે. ખાનગી ક્ષેત્ર કે વીમા કંપનીઓ આ ક્ષેત્રે ક્યારેય સેવા પૂરી નહીં પાડે, જાહેર આરોગ્યની કથળેલી સ્થિતિ જ તેમને માટે નફાકારક હોય આથી જ આપણે ત્યાં સૌથી વધુ જાહેર આરોગ્યના ક્ષેત્રની અવગણના થઈ છે. આ ક્ષેત્રે મોટા પાયે કામો કરવાની જરૂર છે તથા આવા મુદ્દાઓને રાજકીય મુદ્દા બનાવવા જોઈએ, જેનો અત્યારે સદંતર અભાવ છે.

સોનિયા સિંહ: પ્રો. દ્રેઝ, નરેગા યોજનાના પાયાના કાર્યકર્તાઓમાંના તમે એક છો, તમને નથી લાગતું કે તેનો જે રીતે અમલ થવો જોઈએ તે રીતે નથી થયો? ‘નરેગા’ અને ‘રાઈટ ટુ ફૂડ’ જેવી યોજનાઓને ધ્યાનમાં રાખી ઘણા લોકોનું માનવું છે કે મળવાપાત્ર સહાયો અને સશક્તિકરણ આ બંને પાછળ રહેલા દૃષ્ટિકોણ અને અભિગમ જ ભૂલ ભરેલા છે. તમારું શું માનવું છે?

પ્રો. જન દ્રેઝ: હું આ પ્રશ્નનો જવાબ આપું તે પહેલાં હાલમાં ચાલી રહેલી ભ્રષ્ટાચાર વિરોધની ચર્ચાને અહીં સાંકળી લેવા માંગીશ. મારા મતે ભ્રષ્ટાચારને નાથવા માટે લોકો પોતાને મળવાપાત્ર સહાયો અને અધિકારો વિશે સ્પષ્ટ થાય તે જરૂરી છે, તે મેળવવા માટે લડત આપતા થાય તે જરૂરી છે અને ત્યાં જ પી.ડી.એસ. અને ‘એમ્પાવરમેન્ટ ગેરંટી એક્ટ’ બંને વચ્ચે રહેલો તફાવત જાણવો રસપ્રદ બને છે. આ બંને કિસ્સાઓમાં ભ્રષ્ટાચારનો ભય હતો અને તેને નાથવાના પ્રયાસો પણ કરવામાં આવ્યા છે. એશિયામાં બેંક અને પોસ્ટ ઓફિસના ખાતા મારફત વેતનની ચૂકવણીની શરૂઆતથી, બીજી વ્યક્તિઓ દ્વારા ઉચાપતને ઘટાડવામાં મદદ મળી છે, પરંતુ તેમાં ખરેખર મહત્વનો ભેદ છે. એશિયામાં મુખ્ય સમસ્યા છે, દસ્તાવેજોમાં ફેરબદલી કરીને મોટા પાયે લોકો પૈસા બનાવે છે તે. એટલે તેમાં કોઈને વંચિત નથી રખાતા, તેઓ શ્રમજીવીઓને આપવાનું થતું વેતન આપે છે, પરંતુ ત્યારબાદ ખોટાં બિલો ઊભાં કરી દસ્તાવેજો બનાવી આંકડો વધારે છે. જ્યારે પી.ડી.એસ.માં તેવું થવું શક્ય નથી, કારણ કે પી.ડી.એસ. એ સંપૂર્ણપણે હસ્તાંતરણ જ છે. તેમાં જ્યાં અનાજ પેદા થાય છે ત્યાંથી ઉપાડી તેને અન્ય જરૂરી લોકો સુધી પહોંચાડવામાં આવે છે. આ માલની હેરફેરમાં નાણાં બનાવવા સરળ નથી, સિવાય કે તમે કેટલાક લોકોને મળવાપાત્ર સામાન આપો નહિ. અહીં લોકો પોતાને મળવાપાત્ર માલ અને તેનાં પ્રમાણ વિશે જાણકારી રાખે તે જ તેઓનું સૌથી પ્રભાવક રક્ષક બને છે, તેમ થતાં તેઓ લડત આપી શકે છે અને છેલ્લાં ઘણાં વર્ષોથી ઘણાં રાજ્યોમાં લોકોએ આવી લડતમાં સફળતા મેળવી છે. જરૂર છે પી.ડી.એસ.માં વધારે લોકોનો સમાવેશ કરવો.

ભલે તામિલનાડુની જેમ પૂરેપૂરું સાર્વત્રિક, કે છત્તિસગઢ, આંધ્ર પ્રદેશ, ઉત્તર પ્રદેશ, કર્ણાટક, ઓરિસ્સા, રાજસ્થાન વગેરેની જેમ લગભગ સાર્વત્રિક ન કરવામાં આવે, તો પણ તેનો વ્યાપ વધવો જરૂરી છે, જે હવે લગભગ ઘણાં રાજ્યોમાં વધવા જ લાગ્યો છે. વ્યાપની સાથે તેમને મળનારા લાભોની પણ સ્પષ્ટતા હોવી ખૂબ જરૂરી છે. જેમ કે છત્તિસગઢમાં હવે સૌ જાણે છે કે તેઓને દર મહિને રાહતદરે 35 કિલો અનાજ મળશે તેમાં કોઈ સવાલ ઊભો થતો નથી. તો જ્યારે રેશનની દુકાન બંધ હોય ત્યારે તરત લોકો હંગામો મચાવી દે છે અને ભ્રષ્ટાચાર સામેનું આ સૌથી મોટું શસ્ત્ર છે. અને અમે નવ રાજ્યોમાં બી.પી.એલ. જૂથ ઉપરના કરેલા સર્વેક્ષણમાં જાણવા મળ્યું છે કે હવે લોકોને પોતાને મળતી કુલ સહાયોમાંથી 85 ટકા સહાયો મળવા લાગી છે. આ ખૂબ સારી શરૂઆત કહેવાય. ભલે હજુ જે 15 ટકા ગળતર રહ્યું છે તે પણ સ્વીકાર્ય તો નથી જ, છતાં લોકો પોતાના હક્કો અને મળવાપાત્ર સહાયો અંગે ઘણી જાણકારી રાખતા થયા છે.

હવે ‘રાઈટ ટુ ફૂડ બિલ’ હેઠળ મળવાપાત્ર સહાયોની વિગત પારદર્શી રીતે, સરળતાથી મળે તે રીતે લોકો સમક્ષ મૂકવી ખૂબ જરૂરી છે, જેનાથી ઘણા બધા લોકોનો સમાવેશ થઈ શકશે તથા તમામનો એક જ સ્તરે સમાવેશ થઈ શકશે. આ દૃષ્ટિએ પહેલાં ગ્રામીણ પ્રજાની 25 ટકા વસ્તીને અલગ ઓળખવી. ત્યારબાદ બાકી બચતી પ્રજાને પ્રાથમિક જૂથ અને સામાન્ય જૂથ એમ બેમાં વહેંચવી વગેરે સૂચનો યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમાં સામાન્ય જૂથમાં સમાવિષ્ટ લોકોને તો નામની (ટોકન) સહાયો મળશે જેનો કોઈ અર્થ નથી, કારણ કે તેનાથી તો ફરી પાછાં કુલ પ્રજાની પાંચ ટકા વસ્તી સમાવાતા પ્રાથમિક જૂથ સુધી જ આ સહાયોનો વ્યાપ અટકી જશે. હું વ્યક્તિગત સ્તરે તેને ટેકો નથી આપતો. જો તમે કંઈ કરવા માગતા જ હો તો બધાને એક જ નાવડીમાં બેસાડો, તે તમામને સામાન્ય મૂળભૂત સેવાઓ એક સરખી રીતે આપો અને આ રીતે ખરેખર બદલાવ આવશે.

પ્રો. અમર્ત્ય સેન

અધિકાર વિરુદ્ધ સશક્તિકરણનો મુદ્દો ખરેખર અઘરો, સંપૂર્ણપણે બિનવાજબી એવો વિસ્તૃત વિરોધાભાસ ધરાવતો મુદ્દો છે. અધિકારો દ્વારા જ સશક્તિકરણ થવું સંભવ છે. આ તો એવી વાત થઈ કે “કાયદા હેઠળ બધા લોકો સમાન હક્કો મેળવે તેમાં અમે માનતા નથી” પણ “હું લોકોનું સશક્તિકરણ કરવા ઈચ્છું છું,” પણ એ તો કેવી રીતે શક્ય છે? જ્યાં સુધી બધાને એક કાયદા હેઠળ, સમાન હક્કો નહીં આપવામાં આવે? મૂળભૂત રીતે તો લોકો સશક્ત બને તેવી વિચારધારાનો જ અભાવ છે. જ્યાં સુધી લોકો સશક્ત નહિ થાય ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતા, ક્ષમતા અને સૌને જેવું ઈચ્છે છે તેવું

માનભરે જીવન મળશે નહિ - કેટલાક લોકોને તેવું જીવન મળ્યું છે, કારણ કે તેઓ અમીર છે. જેઓ અમીર છે તેઓ સારી શાળામાં શિક્ષણ, સારી આરોગ્ય સેવા વગેરે મેળવી રહ્યા છે જ્યારે બાકીનાને તે મળતાં નથી. જો લોકોનું સશક્તિકરણ કરવું હોય તો તેઓ માગી શકે છે તે આપવા આપણે તેયારી દર્શાવી જોઈએ અને તે છે અધિકારો. હું ફિલોસોફીકલ વાત નથી કરતો, પરંતુ મૂળભૂત સંકલ્પનામાં જ વિરોધાભાસ છે, હાલમાં જે પ્રકારે અધિકારો આપવાની વાત થઈ રહી છે તેની મૂળ સંકલ્પના ઘણી કુંઠિત છે.

સોનિયા સિંહ

પ્રો. દ્રેઝ, ભારત માટે રાઈટ ટુ ફૂડ બિલ પસાર કરવું શા માટે અત્યંત જરૂરી છે?

પ્રો. જીન દ્રેઝ

મારા મતે આર્થિક મંદી જેવા આ ટૂંકાગાળાના અવરોધોથી અંજાઈ જવાના બદલે લાંબાગાળાના પ્રવાહોને જોવા જરૂરી છે. જેમ પ્રો. અમર્ત્ય સેને જણાવ્યું તેમ આ લાંબાગાળાના પ્રવાહો રહેશે, લાંબા સમયથી જાહેર આવકમાં વૃદ્ધિ થઈ રહી છે, ઉત્પાદનમાં ભારે સફળતાથી સંગ્રહ પણ વિશાળ જથ્થામાં છે, પીડીએસની કાર્યપ્રણાલિમાં પણ સુધારાઓ થયેલા નજરે ચડે છે વગેરે. ઘણાં રાજ્યોમાં જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાને રાજકીય મૂલ્ય તરીકે પણ જોવાઈ રહી છે અને તેઓ તેમાં સતત સુધારાઓ કરી રહ્યા છે અને આ ધારો આવનારાં 50 કે તેથી વધુ વર્ષોને પ્રભાવિત કરશે, તેવી સ્થિતિમાં આર્થિક વૃદ્ધિ દર મંદ પડ્યો હોય તેમ છતાંયે ભારત ઝડપથી વિકાસ કરી રહ્યું છે અને બીજા દેશો ભારતના દેખાવથી સંતુષ્ટ છે. આ તમામ પ્રવાહોને ધ્યાનમાં લેતાં અન્ન સુરક્ષા ધારો એક અત્યંત ઉમદા પગલું સાબિત થાય તેમ મને લાગે છે. અને મેં અગાઉ કહ્યું તેમ આ ધારો વાસ્તવમાં અગાઉથી ચાલતાં ઘણાં કાર્યોનું એક વ્યવસ્થિત સુઘટન માત્ર છે. જે સાચી દિશાનું જ નહિ, પરવડે તેવું પગલું છે. અનાજના જથ્થાનો સંગ્રહ જોતાં મને તે યોગ્ય નથી લાગતું છતાં પણ જો કોઈ ટૂંકાગાળાની સમસ્યા હોય તો પણ બે-ત્રણ વર્ષ માટે તો તમે અમલમાં મૂકી જ શકો, કારણ કે ભારતના અર્થતંત્રમાં અત્યારે કરેલા સંગ્રહના વિતરણની તાતી જરૂર છે. એક સામાજિક કાર્ય તરીકે નહિ, પણ આર્થિક વહેવારોની દૃષ્ટિએ પણ. વળી, તે માટે આપણી પાસે કંઈ ઝાઝા રસ્તાઓ પણ નથી. ખાસ કરીને ત્યારે કે જ્યારે ઘણા સમયથી અર્થતંત્ર ઝડપથી વિકાસ પામી રહ્યું છે છતાં છેવાડાના નાગરિકોના ભાગે તો તેનાં ખરાબ પરિણામો જ આવ્યાં છે. એટલે અત્યંત મહત્વના હોવા છતાંયે આ કંઈ માત્ર આરોગ્ય અને પોષણના જ સવાલો નથી, આ અર્થતંત્ર માટે જરૂરી વિતરણનો સવાલ પણ છે અને તેના માટે આપણી પાસે બીજા વિકલ્પો નથી.

ભારતમાં ભ્રષ્ટાચાર સામેના સંઘર્ષમાં લોકપાલ બિલ

‘ઉન્નતિ’ના સુશ્રી જ્યોતિ મુંદરી અને શ્રી હિતેન્દ્ર ચૌહાણ વિખિત પ્રસ્તુત લેખમાં સુશાસનની પ્રક્રિયામાં ભ્રષ્ટાચારના નડતરને દૂર કરવા લોકપાલ ખરડાની સંરચના અને સત્તાક્ષેત્રો વિશેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

‘સુશાસન’ની હાલમાં પ્રચલિત થયેલી સંકલ્પના હજુ નવીન છે. 1989માં વિશ્વ બેંક દ્વારા આફ્રિકાના સહારાના પ્રાંતો વિશે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા અહેવાલમાં તે પ્રાંતમાં સર્જાયેલી કટોકટીને ‘શાસનની કટોકટી’ તરીકે વર્ણવવામાં આવેલી. સુશાસન, વાસ્તવમાં તો નિર્ણયપ્રક્રિયાની જરૂરિયાત તથા જાહેરનીતિઓની રચનાઓને આગળ ધરે છે. જેનો અર્થ છે, જાહેરહિતના મુદ્દાઓનું પારદર્શી, જવાબદાર, સહભાગી અને સમાનતાના ધોરણો સાથે વ્યવસ્થાપન થવું. આમ સુશાસનના હાર્દમાં ભ્રષ્ટાચાર સામેનો સંઘર્ષ રહેલો છે. ભ્રષ્ટાચાર માનવીના જીવનને સીધો જ અસર કરે છે અને તેનો પ્રભાવ શિક્ષણ, આરોગ્ય સેવાઓ, આવકમાં અસમાનતા, સેવાઓની પ્રાપ્તિ જેવી પ્રત્યેક બાબતો ઉપર પડે છે. જે અમીર-ગરીબ વચ્ચેની ખાઈને વધારે છે. આમ તો ભ્રષ્ટાચાર વિશ્વના દરેક દેશમાં વ્યાપ્ત છે છતાં વિકાસશીલ દેશોમાં તે વધુ ફેલાયેલો છે અને તે લોકતાંત્રિક વ્યવસ્થાને નબળી પાડે છે.

‘ટ્રાન્સપરન્સી ઇન્ટરનેશનલ’, દ્વારા 2005ની સાલમાં ભારતમાં હાથ ધરવામાં આવેલા અભ્યાસ મુજબ જાહેર કચેરીઓમાં પોતાનાં કામો સફળતાથી કરાવવા માટે 55 ટકા ભારતીયોને યા તો સીધી જ લાંચ અથવા તો લાગવગનો રસ્તો અપનાવવો પડ્યો હોવાનું બહાર આવ્યું છે. ‘ટ્રાન્સપરન્સી ઇન્ટરનેશનલ’ દ્વારા વર્ષ 2010માં જાહેર થયેલા કર્પ્શન પર્સેપ્શન ઇન્ડેક્સમાં ભારત, વિશ્વના 178 દેશોમાં 87માં ક્રમે રહ્યું છે.

રાષ્ટ્રસંઘની ‘ભ્રષ્ટાચાર વિરોધી સમજૂતી’ (યુ.એન.સી.એ.સી.)એ આંતરરાષ્ટ્રીય ભ્રષ્ટાચાર વિરુદ્ધનું સૌ પ્રથમ કાયદાકીય શસ્ત્ર છે. તેના આઠમા પ્રકરણમાં તથા 71મા આર્ટિકલમાં યુ.એન.સી.એ.સી., તેના સહભાગી દેશોને તેઓના કાયદાઓ, સંસ્થાઓ તથા કાર્યપ્રણાલિઓમાં અસરકર્તા બને તેવાં ભ્રષ્ટાચાર વિરોધી અનેક ઝીણવટભર્યા તથા વ્યાપક પગલાંઓનો અમલ કરવા બાધ્ય કરે છે. આ પગલાંઓનો હેતુ કાયદાના પ્રભાવી અમલીકરણ દ્વારા ગુનાખોરી

સામે રક્ષણ, આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે આ મુદ્દે સહકાર, તકનીકી સહાય, માહિતીની આપ-લે તથા તે તમામના અમલ માટે સુચારુ વ્યવસ્થા ઊભી કરવાનો છે. અસ્થાઈ સમિતિ દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવેલો ઠરાવ યુ.એન.સી.એ.સી. ઓક્ટોબર 2003માં સામાન્ય સમિતિ દ્વારા સ્વીકારવામાં આવ્યો, જે ડિસેમ્બર 14, 2005માં અમલમાં આવ્યો. ભારતે આ સમજૂતી પર 2005માં અન્ય 139 દેશો સાથે હસ્તાક્ષર કર્યાં. આ સમજૂતીનો મહત્વનો ઉદ્દેશ આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે પરસ્પર સહયોગથી ભ્રષ્ટાચાર નિયંત્રણમાં લાવવાનો છે. યુ.એન.સી.એ.સી.ની કલમ-6(2) અનુસાર, પ્રત્યેક દેશે જાહેર સત્તા તથા જાહેર સંસ્થાઓથી સ્વતંત્ર એક માળખું ઊભું કરવાનું રહેશે જેની પાસે તપાસ કરવાની તથા મુકદ્દમો ચલાવવાની સત્તા હોય. કલમ-7(4) મુજબ દેશોના સ્થાનિક કાયદાઓમાં પારદર્શિતા, પરસ્પર વિરોધી હિત નિવારણ અને વ્યવસ્થા મજબૂતીકરણને મૂળભૂત સિદ્ધાંત તરીકે સુનિશ્ચિત કરે તથા કલમ-6 મુજબ નિયમ ભંગ કરનાર જાહેર અધિકારી પર કાર્યવાહીને કાયદા હેઠળ આવરી લેવાય તે પ્રત્યેક રાજ્યવ્યવસ્થાએ સુનિશ્ચિત કરવાનું રહે છે.

ભારતમાં, જાહેર ક્ષેત્રમાં ભ્રષ્ટાચાર નાથવા માટે પ્રિવેન્શન ઓફ કર્પ્શન એક્ટ-1947 ઘડવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ 1988માં તેને વધુ સર્વગ્રાહી અને વ્યાપક બનાવવા સુધારા કરી પ્રિવેન્શન ઓફ કર્પ્શન એક્ટ-1988 અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. આ ઉપરાંત, ભ્રષ્ટાચાર નાબૂદી માટે કેન્દ્રિય સ્તરે સુપ્રિમ કોર્ટ, કેન્દ્રિય તકેદારી કમિશન (સી.વી.સી.), કેન્દ્રિય તપાસ બ્યૂરો (સી.બી.આઈ.), મુખ્ય માહિતી કમિશન (સી.આઈ.સી.) અને કમ્પ્ટ્રોલર ઓફ ઓડિટર જનરલની કચેરી (કેગ) તથા રાજ્યસ્તરે સ્થાનિક-ભ્રષ્ટાચાર નાબૂદી બ્યૂરો જેવી અનેક સક્ષમ સંસ્થાઓ કાર્યરત છે. આ તમામ કાયદાઓ, સંસ્થાઓ અને તકેદારીઓ છતાં આપણો સમાજ, ભ્રષ્ટાચારના ભરડામાંથી મુક્ત થઈ શક્યો નથી.

ભારતનું ન્યાયતંત્ર આજે પણ ભ્રષ્ટાચાર સામે લડવામાં ઘણી સમસ્યાઓ અને પડકારોનો સામનો કરી રહ્યું છે. હાલમાં ખાનગી ક્ષેત્રમાં ચાલતા ભ્રષ્ટાચાર સામે લડવા કોઈ કાયદો પણ અસ્તિત્વમાં નથી. વળી, ભારતીય ન્યાયાલયની, શંકાને સાબિત કરવા માટેની પુરાવાઓની આકરી આવશ્યકતાઓનો, કાયદાનો ભંગ કરનારાઓ પૂરેપૂરો ફાયદો ઉઠાવતા હોય છે. આ ઉપરાંત, ન્યાયતંત્રમાં ચાલતો વધુ પડતો

વિલંબ, સજાની કાર્યવાહીને ઝડપી બનવા દેતી નથી. આ તમામ મુદ્દાઓ સહિતની અત્યારની પ્રણાલિકાઓ વિશે ટીપ્પણી કરતા નિષ્ણાતો સ્પષ્ટ જણાવે છે કે સરકારથી સ્વતંત્ર હોય તેવી એક પણ સ્વાયત્ત અને પ્રભાવક એવી એકસૂત્રી ભ્રષ્ટાચાર વિરોધી વ્યવસ્થા નથી, જ્યાં જઈ નાગરિક, રાજકારણી કે સરકારી અધિકારી સામે ફરિયાદ નોંધાવી શકે તથા ગેરરીતિઓની તપાસ આદરી શકે. એટલું જ નહીં, કેન્દ્રિય તપાસ બ્યૂરો પાસે પૂરતી સત્તા છે, પરંતુ તે સ્વતંત્ર નથી. જ્યારે કેન્દ્રિય તકેદારી કમિશન સ્વતંત્ર છે તો તેને પૂરતી સત્તા કે સંસાધનો આપવામાં આવ્યાં નથી.

આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં ભારતમાં લોકપાલ બિલ સૌ પ્રથમ 1969માં રજૂ કરવામાં આવેલું. તેનો મુસદ્દો લોકસભામાં તો પસાર થયો, પરંતુ રાજ્યસભામાંથી ક્યારેય પસાર થયો નથી. તેનો મુસદ્દો ત્યાર પછીથી વર્ષ 1971, 1977, 1985, 1989, 1996, 1998, 2001, 2005 અને 2008 મળી કુલ નવ વખત રજૂ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ સંસદે તેને ક્યારેય સર્વાનુમતે બહાલી આપી નથી. લોકપાલ બિલનો મુખ્ય હેતુ તો દેશને કેન્દ્ર સ્તરે લોકપાલ અને રાજ્યસ્તરે લોકાયુક્તની નિમણૂક દ્વારા રાજકારણ અને સરકારી તંત્રમાંથી વ્યાપેલા ભ્રષ્ટાચારમાંથી મુક્તિ અપાવવાની છે.

લોકપાલ બિલનો મુસદ્દો તૈયાર કરતી વખતે ઉઠેલા તમામ પ્રશ્નો વિશે સંશોધનો તથા ચર્ચા-વિચારણા કરવા ઘણી સમિતિઓ પણ નીમવામાં આવી. જેમાં નીચેનો સમાવેશ થાય છે:

- (1) પ્રથમ વહીવટી સુધારણા કમિશન: 1996
- (2) બંધારણના અમલની ફેરચકાસણી કરવા નિમાયેલું રાષ્ટ્રીય કમિશન: 2002
- (3) દ્વિતીય વહીવટ સુધારણા કમિશન: 2007

તાજેતરમાં ઓગસ્ટ માસમાં રાજ્યો, જાહેર કર્મચારીગણ, પબ્લિક ટ્રિવલ્નિસ અને પેન્શન મંત્રાલયના કેન્દ્રિય મંત્રી શ્રી વી. નારાયણસ્વામી દ્વારા સંસદમાં લોકપાલ બિલ-2011 રજૂ કરવામાં આવ્યું. જેના ઉપર ઉગ્ર ચર્ચાઓ થઈ છતાં તે પસાર થઈ શક્યું નહિ. મજબૂત લોકપાલ બિલ માટે અણા હજારે પ્રેરિત લોક આંદોલન 'ફાઈટ અગેઈનસ્ટ કરપ્શન' શરૂ થયું. ત્યારબાદ લોકપાલ બિલનો આખરી મુસદ્દો ઘડવા સંયુક્ત સમિતિની રચના કરવામાં આવી. કેટલાક મહત્વના મુદ્દાઓ બાબતે અસંમતિના પગલે અણા હજારે જૂથે આ સમિતિનો બહિષ્કાર કર્યો. કેન્દ્રિય કેબિનેટ દ્વારા તૈયાર કરાયેલા મુસદ્દામાં અણા હજારે જૂથ તથા અન્ય સામાજિક સંસ્થાઓને ઘણા મુદ્દાઓ બાબતે વિરોધ હતો. જે મુજબ સૌથી મહત્વની બાબત એ હતી કે તે સરકારી લોકપાલ બિલ તો ભ્રષ્ટાચાર વિરુદ્ધ ફરિયાદ

કરનારા કે અવાજ ઉઠાવનારાની સામે જ તકાયેલું જણાતું હતું. જ્યારે ભ્રષ્ટાચાર કરનારા અધિકારીને ગેરકાયદે રક્ષણ મળે તેમ હતું. એ મુસદ્દા મુજબ તો જો નાગરિક લોકપાલ સમક્ષ સરકારી કર્મચારી વિરુદ્ધ કેસ દાખલ કરે તો તે સરકારી અધિકારી કોઈ પણ તપાસમાંથી પસાર થયા વિના જ સ્પેશિયલ કોર્ટમાં પોતાના બચાવની અપીલ કરી શકે તેવી જોગવાઈ હતી. એટલું જ નહીં, તે માટે સરકારી અધિકારીને વકીલની નિ:શૂલ્ક સેવા પણ મળવાપાત્ર હતી. જ્યારે ફરિયાદીએ જાતે જ કેસ લડવાનો હતો. સૌથી ચોંકાવનારો મુદ્દો તો એ હતો કે જો ફરિયાદ બેબૂનિયાદ સાબિત થાય તો ફરિયાદી નાગરિકને ઓછામાં ઓછી બે વર્ષની જેલ અને જો અધિકારી દોષિત ઠરે તો તેને ઓછામાં ઓછી 6 માસની જેલની સજાની જોગવાઈ હતી. આમ, સરકારી લોકપાલ બિલ તો ભ્રષ્ટાચાર વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવનારને રક્ષણ આપવાને બદલે વધુ ભીંસમાં લે તેવો જણાતો હતો. ઉપરાંત, તેમાં લોકપાલ હેઠળ માત્ર વર્ગ-એના જ અધિકારીઓને આવરી લેવાની રજૂઆત હતી. જ્યારે આપણા દેશમાં કુલ 1.2 કરોડ સરકારી કર્મચારીઓમાંથી વર્ગ-એના તો માત્ર 65,000 જ અધિકારીઓ હોય છે. વળી લોકપાલના સત્તાક્ષેત્રમાંથી પ્રધાનમંત્રી, ન્યાયતંત્ર અને નીચલા વર્ગના કર્મચારીઓને તો બહાર જ રાખવામાં આવેલા. નિષ્ણાતોએ એમ પણ જણાવ્યું કે સરકારી મુસદ્દા મુજબ જો લોકપાલની નિમણૂક અને તેને દૂર કરવાની સત્તા બન્ને જો સરકારના હાથમાં જ રહેવાની હશે તો લોકપાલ હંમેશા દાંત વગરનો વાઘ બની રહેશે.

લોકપાલ બિલ મુદ્દે મુંઝવતા પ્રશ્નો

- (1) લોકપાલની નિયુક્તિની પદ્ધતિ અને સંરચના શી રહેશે?
- (2) તેના સત્તાક્ષેત્રોમાં માત્ર તમામ સરકારી કર્મચારીઓનો જ સમાવેશ કરાશે કે પ્રધાનમંત્રી અને સાંસદ જેવા રાજકીય પદાધિકારીઓનો પણ સમાવેશ કરાશે?
- (3) ભ્રષ્ટાચારના મામલે એક જ સ્વતંત્ર સત્તા રાખવા માટે સી.વી.સી. અને સી.બી.આઈ.ને પણ લોકપાલ હેઠળ મૂકવા જોઈએ ખરા?
- (4) લોકપાલની ભૂમિકા માત્ર સલાહકાર તરીકેની રહેશે કે તેને સજા ફરમાવવાની સત્તા રહેશે?
- (5) તેને સુઓ મોટોની સત્તા અપાશે કે તપાસ હાથ ધરવા તેમને પણ લેખિતમાં ફરિયાદ મળવી જરૂરી રહેશે?
- (6) શું પ્રધાનમંત્રીને બાકાત રખાશે?
- (7) સાંસદ અથવા મંત્રી વિરુદ્ધની ફરિયાદને હાથમાં લેતાં પહેલાં લોકપાલને કોઈ સત્તાની પરવાનગી લેવાની રહેશે?

‘ફાઈટ અગેઈનસ્ટ ક્રપ્શન’ આંદોલને એ સરકારી મુસદ્દાનો બહિષ્કાર કર્યો અને ‘જનલોકપાલ’ નામે પોતાના મુસદ્દાને રજૂ કર્યો, પરંતુ જનલોકપાલ મુસદ્દાની એકલથ્યુ સત્તાની દલીલને સમાજના કેટલાક વર્ગો વખોડી છે, કારણ કે તેઓનું માનવું છે કે સમાંતર સરકાર જેવી આ એકલથ્યુ સત્તા તો સી.બી.આઈ. અને સી.વી.સી. વગેરેને સીમિત દાયરામાં મૂકી દેશે તથા તેવી સત્તાથી પોલીસ, તપાસ અને ન્યાય પ્રક્રિયા, શિક્ષાત્મક જોગવાઈઓ તમામ નિરર્થક થઈ શકે છે તથા સંભવતઃ તેના દુરુપયોગ કે જોરજબદસ્તીભર્યો ઉપયોગ પણ થઈ શકે છે. એમના મુજબ ‘જનલોકપાલ’ તો સત્તાના વિકેન્દ્રિકરણ જેવા લોકશાહીના પાયાના સિદ્ધાંતને જ હણે છે. આ સમયે એન.સી.પી.આર.આઈ. (રાષ્ટ્રીય માહિતી અધિકાર ઝુંબેશ) નામે પ્રચલિત પારદર્શિતા અને જવાબદેહીતા વધારવા સક્રિય એવા નાગરીકો અને સંસ્થાઓના નેટવર્કે જનલોકપાલ મુસદ્દામાં કેટલાક સુધારાઓ સૂચવ્યા છે.

જે મુજબ :

- જનલોકપાલ બિલ પ્રધાનમંત્રી, મંત્રીઓ, તમામ ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ, તમામ જાહેર કર્મચારીઓ તથા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના

લોકસભામાં પસાર થયેલા લોકપાલ બિલના મુખ્ય અંશો

- લોકપાલને બંધારણીય દરજ્જો નહિ.
- લોકપાલ અને રાજ્ય કક્ષાએ લોકાયુક્તની નિમણૂક એક જ ધારા હેઠળ.
- લોકપાલ અને લોકાયુક્તની નિમણૂકમાં એસ.સી., એસ.ટી., ઓ.બી.સી. તથા મહિલાઓ માટે 50 ટકા આરક્ષણ. શોધસમિતિમાં પણ આરક્ષણ.
- પ્રધાન મંત્રી લોકપાલના સત્તા ક્ષેત્રમાં શરતો સાથે.
- સી.બી.આઈ. લોકપાલની સત્તાક્ષેત્ર હેઠળ નહિ, પરંતુ લોકપાલ દ્વારા સી.બી.આઈ.ને આપવામાં આવેલા ભ્રષ્ટાચારના કેસમાં લોકપાલ સી.બી.આઈ. પર દેખરેખ રાખશે.
- એ અને બી કર્મચારી લોકપાલના સત્તાક્ષેત્રમાં.
- સરકાર દ્વારા ભ્રષ્ટાચારના કેસ માટે લોકપાલની ભલામણની વિશેષ અદાલતનું પ્રાવધાન. આ અદાલત ભ્રષ્ટાચારના કેસમાં સંપત્તિની જપ્તી પણ કરી શકે છે.
- ખાનગી વેપાર ઉદ્યોગ ગૃહો, બિન-સરકારી સંસ્થાઓ (જેમને ઘરેલૂ કે વિદેશી નાણાકીય સહાય રૂ. 10 લાખથી વધુ હોય) પ્રચાર માધ્યમો લોકપાલના સત્તાક્ષેત્રમાં.
- સિટિઝન ચાર્ટરની માગણીઓ સંબોધવા અલગથી ટ્રિવન્ટિસ રિડ્રેસલ બિલ.

તમામ ન્યાયધીશોને લોકપાલ હેઠળ મૂકવા જણાવે છે, જ્યારે એન.સી.પી.આર.આઈ. પ્રધાનમંત્રી (કેટલીક તરફેણો સાથે), મંત્રીઓ, ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ તથા વર્ગ-એના જાહેર કર્મચારીઓને લોકપાલ હેઠળ તથા વર્ગ-એ સિવાયના તમામ સરકારી કર્મચારીઓને સી.વી.સી. ધારાને વધુ મજબૂત કરી, તેની હેઠળ આવરી લેવા જણાવે છે. તે જ રીતે જ્યૂડિશિયલ એકાઉન્ટેબિલિટી બીલને મજબૂત કરી તેના હેઠળ ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના ન્યાયધીશોને આવરી લેવા, જ્યારે પ્રધાનમંત્રી સમક્ષ કોઈ પણ તપાસ ત્યાં સુધી ન ધરવા સૂચવે છે જ્યાં સુધી લોકપાલની સમગ્ર ખંડપીઠ ચીફ જસ્ટિસ ઓફ ઈન્ડિયાને તે મુજબની દરખાસ્ત ન કરે અને જો કરે તો સુપ્રિમ કોર્ટમાં ચીફ જસ્ટિસ ઓફ ઈન્ડિયાની રચેલી ખંડપીઠ તે ફરિયાદની સમીક્ષા કરી ત્યારબાદ યોગ્ય જણાય તો તપાસ માટેની પરવાનગી આપે. વળી, જો ફરિયાદમાં પ્રધાનમંત્રીની સીધી સંડોવણી ન જણાય તો તેવી ફરિયાદને ધ્યાન પર ન લેવાની પણ જોગવાઈ રહેશે. જોકે, દેશની સુરક્ષા જેવા ગંભીર મામલાઓમાં પ્રધાનમંત્રીએ ચીફ જસ્ટિસ ઓફ ઈન્ડિયાને ગુપ્ત માહિતીથી વાકેફ કરવાના રહેશે તથા તેવા મામલામાં જે-તે માહિતીની પ્રસિદ્ધિ અંગે ચીફ જસ્ટિસ ઓફ ઈન્ડિયાનો નિર્ણય અંતિમ રહેશે - તેવાં સૂચનો કરવામાં આવ્યા છે.

- જનલોકપાલમાં પબ્લિક ટ્રિવન્ટિસને આવરી લેવામાં આવેલા છે, જ્યારે એન.સી.પી.આર.આઈ.એ ટ્રિવન્ટિસ રીડ્રેસલ કમિશન જેવી અલગ કાયદાકીય પ્રક્રિયા હેઠળ તેનો નિકાલ કરવા સૂચવ્યું છે.
- જનલોકપાલ બિલમાં જાહેર સત્તાવાળાઓની કાર્યપ્રણાલિઓમાં બદલાવ, ફરિયાદ સંદર્ભે તપાસ તથા ફરિયાદીને રક્ષણ વગેરે દ્વારા ભ્રષ્ટાચાર વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવનારને રક્ષણ આપવાની જોગવાઈ રખાઈ છે જ્યારે એન.સી.પી.આર.આઈ. ફરિયાદીને રક્ષણની વાત લોકપાલમાં નથી કરતું તે તો ‘પબ્લિક ઈન્ટરેસ્ટ ડીસ્ક્લોઝર એન્ડ પર્સન મેઈકિંગ ડિસ્ક્લોઝર બિલ-2010’ નામે ફરિયાદીના રક્ષણ માટે અલગ કાયદો અમલમાં મૂકવા સૂચવે છે.
- જનલોકપાલ બિલ એવી ફરિયાદ કે જેમાં જાહેર કર્મચારી અથવા ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિ ભ્રષ્ટાચારના કામમાં સંડોવાયેલા હોવાનો આક્ષેપ કરે તથા તે ભારતીય દંડ સંહિતા (આઈ.પી.સી.) અથવા ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ ધારો-1988 (પી.સી.એ. 1988) હેઠળ સજાપાત્ર બનતા હોય તેને ફરિયાદ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરે છે. જ્યારે એન.સી.પી.આર.આઈ. સૂચવે છે કે આઈ.પી.સી. અને પી.સી.એ. 1988 એ બે જ નહિ, પ્રિવેન્શન ઓફ મની લોન્ડરિંગ એક્ટ તથા અન્ય કોઈ પણ કાયદાઓ કે કાયદાકીય જોગવાઈઓ

જે હાલમાં મોજૂદ હોય કે સમય સમય પર ભારત સરકાર દ્વારા અમલમાં લાવવામાં આવે તે તમામ હેઠળ લાગુ પડતી તમામ ફરિયાદોને લોકપાલ બિલ હેઠળ આવરી લેવામાં આવે.

- જનલોકપાલ બિલમાં સુપ્રિમ કોર્ટ, હાઈ કોર્ટના બે ન્યાયાધીશો, મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર, કમ્પ્ટ્રોલર ઍન્ડ ઓડિટર જનરલ (કેગ) તથા લોકપાલના અગાઉ રહી ચૂકેલા અધ્યક્ષોની ભલામણોના આધારે રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા લોકપાલની નિમણૂક કરવાની તથા સમાજના પ્રતિનિધિઓ સહિતની 10 સભ્યોની બનેલી શોધસમિતિ દ્વારા તૈયાર કરાયેલી યાદીમાં તેના સભ્યોની વરણી કરવાની દરખાસ્ત છે. જ્યારે એન.સી.પી.આર.આઈ.ની દરખાસ્તમાં પ્રધાનમંત્રી, વિરોધપક્ષના નેતા અને સુપ્રિમ કોર્ટના એક મુખ્ય ન્યાયાધીશની બનેલી સમિતિ દ્વારા લોકપાલ માટે ત્રણ કે પાંચ પદોની બનેલી પેનલમાં પ્રત્યેકની વરણી કરવામાં આવે તથા બાકીના સભ્યોની પસંદગી માટે સમાજના પાંચ પ્રતિનિધિઓ, ભૂતપૂર્વ ચીફ જસ્ટિસ ઓફ ઈન્ડિયા, સુપ્રિમ કોર્ટના ન્યાયાધીશ, કેગ, સી.ઈ.સી., સી.આઈ.સી. તથા લોકપાલના સભ્યો તથા અધ્યક્ષની બનેલી દસ સભ્યો ધરાવતી સમિતિ દ્વારા પસંદગી થાય તેમ સૂચવવામાં આવ્યું છે.
- જનલોકપાલ બિલ તથા એન.સી.પી.આર.આઈ. બન્નેએ તપાસ અને સજાની સુનાવણી માટે બે અલગ અલગ પાંખ રચવાની ભલામણ કરી છે.
- લોકપાલના કોઈ કર્મચારી સામેની ફરિયાદના નિકાલ માટે જનલોકપાલ બિલમાં આગવી સ્વતંત્ર સત્તા દ્વારા બે માસની અંદર ફરિયાદની સુનાવણીનો નિર્ણય સૂચવાયો છે જ્યારે એન.સી.પી.આર.આઈ.ના સૂચન મુજબ આવી કોઈ ફરિયાદ સંદર્ભે સ્વતંત્ર સમિતિ દ્વારા તે હેતુસર સૂચવેલા ઓમ્બુડ્સમેન મારફત તપાસ ચલાવવા જણાવાયું છે.

ડિસેમ્બર 28, 2011ના રોજ યુ.પી.એ. દ્વારા લોકસભામાં ‘લોકપાલ અને લોકાયુક્ત બિલ-2011’ રજૂ કરવામાં આવ્યું. જે કેટલાક સુધારા સાથે પસાર કરવામાં આવ્યું. આ બિલ રાજ્યસભામાં ચર્ચા કરવામાં આવ્યું પણ સમયના અભાવે પ્રક્રિયા પૂરી ન થઈ શકી અને આગળના સત્રમાં પ્રક્રિયા આગળ વધશે.

ટીમ અન્ના દ્વારા આ બિલનો વિરોધ થઈ રહ્યો છે. તેમનો વિરોધ મુખ્ય ચાર બાબતો (લોકપાલને સુઓમોટો તપાસના અધિકાર, લોકપાલ અને લોકાયુક્ત પાસે સ્વતંત્ર તપાસ કરવાની વ્યવસ્થા, સત્તાક્ષેત્રમાં સી અને ડી વર્ગના કર્મચારીઓનો સમાવેશ અને લોકપાલની નિમણૂક સમિતિની રચના) અંગે છે. આ સાથે ભ્રષ્ટાચાર નાબૂદી માટે અન્ય ત્રણ મહત્વના વિધેયક લોકસભામાં રજૂ કરવામાં આવ્યા.

- (1) વ્હિસલ બ્લોઅર વિધેયક 2011 - આ વિધેયક અંતર્ગત ભ્રષ્ટાચારનો મુદ્દો ઉઠાવનાર તથા તેની વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવનારને કોઈ પણ ભેદભાવ વગર સંરક્ષણ આપવા માટેની જોગવાઈ કરવામાં આવેલી છે.
- (2) ન્યાયપાલિકા ઉત્તરદાયિત્વ વિધેયક 2011 - આ વિધેયક અંતર્ગત ન્યાયાધીશોની વર્તણૂક અને તેમના દ્વારા થતી ગેરરીતિઓની તપાસ કરવા માટે ભરોસાપાત્ર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.
- (3) સામાન અને સેવાઓની સમયસર ઉપલબ્ધતા અને ફરિયાદ નિવારણ નાગરિક અધિકાર વિધેયક 2011 - આ વિધેયક અંતર્ગત દરેક સરકારી વિભાગ દ્વારા નાગરિક ચાર્ટર, સમયબદ્ધ ફરિયાદ નિવારણ અને ફરિયાદ નિવારણ ન થાય તો સજાની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

ઉપસંહાર

ભ્રષ્ટાચારને દૂર કરવો કઠિન પરંતુ અત્યંત જરૂરી છે. ભ્રષ્ટાચારને લોકચર્ચા બનાવવામાં અન્ના હજારેના આંદોલને મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે. આ મુદ્દે માધ્યમો, રાજકીય પક્ષો, સામાજિક સંગઠનો, ઉદ્યોગ ગૃહો તથા સામાન્ય પ્રજા ખાસ્સો રસ દાખવતી થઈ છે. અન્ના હજારેના આંદોલને લોકશાહીમાં નાગરિક સમાજની ભૂમિકા તથા લોકઆંદોલનોના સ્વરૂપ અંગે એક વિચારમંથન શરૂ કરાવ્યું છે.

માધ્યમોમાં પ્રસારિત માહિતી અને ચર્ચાઓના કારણે પ્રજામાં બે પ્રકારના વલણો જોવા મળ્યાં છે. એક તો લોકપાલ અને બંધારણની સત્તા અંગે વિરોધાભાસી માહિતીઓના કારણે લોકો સ્પષ્ટપણે કોઈ નિર્ણય કે અભિપ્રાય બાંધી શકવાને અસમર્થ રહ્યા છે. તો બીજી તરફ જનઆંદોલનથી લોકોમાં ભ્રષ્ટાચાર નાબૂદીના મુદ્દે જાણે કે એક પ્રકારનો આશાવાદ સંચરિત થયો છે. જોકે, આ તમામ ચર્ચા-વિચારણા અને માહિતી પ્રસાર દ્વારા હજુ પણ પ્રજાનું બંધારણની વિલક્ષણતા અંગેનું શિક્ષણ થયેલું જોવા મળતું નથી. તેમ જ રાજકીય પક્ષો અને નેતાઓ હોય કે જનપ્રતિનિધિઓ, તેઓએ પણ સામાન્ય પ્રજા સ્પષ્ટપણે વિચારતી થાય તેવા પ્રયત્નો કરવામાં રસ દાખવ્યો નથી. ઉપરાંત, આ તમામમાં ખાનગી ક્ષેત્રની ગેરરીતિઓ અને ભ્રષ્ટાચાર ક્યાંય આવરી લેવાયાં નથી. ભ્રષ્ટાચારનાં સાચાં કારણોને સંબોધવા લાંબા સમય સુધી પ્રજાકીય સહકાર અને રાજકીય ઇચ્છાશક્તિ ટકી રહેવાં જરૂરી છે. છેલ્લા એક વર્ષથી દેશમાં ચાલી રહેલા બહુવિધ પ્રયાસોએ ભારતને ભ્રષ્ટાચાર મુદ્દે સામૂહિક રીતે વિચારવા, તે માટે કોઈ નક્કર અને અસરકારક વ્યવસ્થા વિકસાવવા તથા તેને વિકસાવ્યા બાદ તેને અમલમાં લાવવા માટે જરૂરી પ્રતિબદ્ધતા દાખવવા એક મહત્વની તક અવશ્ય પૂરી પાડી છે.

અન સુરક્ષા: એક ઝલક

ઉન્નતિનાં સુશ્રી સેજલ દવે અને સેપ્ટની વિદ્યાર્થીની સુશ્રી નમ્રતા ગિનોયા દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા આ લેખમાં તાજેતરમાં સંસદમાં પસાર કરવામાં આવેલા અન સુરક્ષા ખરડાના સંદર્ભે ભારતમાં ‘અન સુરક્ષા’, બંધારણીય જોગવાઈઓ તથા વ્યવસ્થાલક્ષી પ્રયાસો અંગેની માહિતી આપવામાં આવી છે.

“વ્યક્તિગત, પારિવારીક, રાષ્ટ્રીય, પ્રાંતીય કે વૈશ્વિક સ્તરે ‘અન સુરક્ષા’ ત્યારે જ પામી શકાશે જ્યારે દુનિયાના પ્રત્યેક માનવીને હંમેશ માટે સક્રિય અને તંદુરસ્ત જીવન જીવવા માટે પોતાની પારંપરિક સાંસ્કૃતિક પસંદગી મુજબનું સલામત, પોષક અને પૂરતું અન મેળવવા માટેની શારીરિક, આર્થિક પહોંચ કે સામર્થ્ય વિકસાવવામાં આવશે.”

1996ની સાલમાં યોજાયેલી ‘વિશ્વ અન સમીટ’માં અન સુરક્ષાની ઉપરોક્ત પરિભાષા ઉલ્લેખવામાં આવી, પરંતુ ભારત માટે અન સુરક્ષાનો મુદ્દો કંઈ નવો નથી. ભારતીય બંધારણમાં પણ કેટલીયે એવી કલમો છે જે અન સુરક્ષાને ઉજાગર કરે છે. વાસ્તવમાં ભારતમાં ગરીબોના રક્ષણ માટે આર્થિક નીતિઓની અમલવારીમાં ‘જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા’ ખૂબ મહત્વનું સાધન રહ્યું છે. જોકે, આ વ્યવસ્થામાં નીતિ અને તેના અમલ તથા ઉદ્દેશ અને તે હાંસલ કરવા માટે અપેક્ષિત કાર્યો વચ્ચે હંમેશાં ખામીઓ રહી છે. સરકાર કંઈ હંમેશાં જ ગરીબોના હિત માટે જ કાર્ય કરતી નથી, એ સત્ય ‘અનનો અધિકાર’ કાર્યક્રમ વિશેષ ઉજાગર કરે છે.

આજથી લગભગ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં 1970માં કહેવાયું છે, “વાસ્તવમાં ‘અન સુરક્ષા’ જેવી કોઈ પરિસ્થિતિ ક્યારેય સર્જાતી નથી. ભલેને પછી ગમે તેટલું અનનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે. જ્યાં સુધી ખાદ્યાન્ન ઉપજાવતા સંસાધનોનું નિયંત્રણ કોઈ એક નાનકડા સમુદાય પાસે રહે છે ત્યારે તેઓ તેનો ઉપયોગ પોતાના ફાયદા માટે જ કરે છે. આ પ્રકારની વ્યવસ્થામાં જેની પાસે નાણાં છે તેને સેવા આપવામાં જ લાભ રહેલો હોઈ ‘જે ભૂખ્યું છે’ તેના સુધી અન પહોંચતું જ નથી. આ કડવું સત્ય 21મી સદીમાં પણ યથાવત રહ્યું છે.

આમ છતાં આપણા દેશના નાગરિકોને ભૂખમરામાંથી બચાવવા તથા અનનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવવા અલગ અલગ સ્તરે અલગ અલગ સંસ્થાઓ દ્વારા અનેક કાર્યો હાથ ધરવામાં આવ્યાં છે. જેમ કે,

2001ની સાલમાં પીયુસીએલ દ્વારા સુપ્રિમ કોર્ટમાં ‘અન અધિકારના કાયદા’ સંદર્ભે એક રીટ પીટીશન દાખલ કરવામાં આવી. જનહિત કાજે દાખલ કરવામાં આવેલી આ પીટીશનના કારણે કોર્ટનું ધ્યાન દોરાયું કે જ્યારે દેશમાં અનાજનું વિક્રમી ઉત્પાદન થયું ત્યારે જ દુકાળ પીડિત વિસ્તારોમાં ભૂખમરાએ વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કરેલું હતું. પ્રાથમિક રીતે તો અપૂરતી દુકાળ રાહતોના સંદર્ભે કેન્દ્ર સરકાર, ભારતીય ખાદ્યાન્ન નિગમ અને 6 રાજ્ય સરકારો સામે આ કેસ દાખલ કરવામાં આવેલો, પરંતુ ત્યાર પછી તો આ કેસમાં વ્યાપક સ્તરે ફેલાયેલો વિકરાળ ભૂખમરો અને કૂપોષણ જેવા મહત્વના મુદ્દાઓને આવરી લેવામાં આવ્યા તથા તેમાં લગભગ તમામ રાજ્ય સરકારોનો સમાવેશ થઈ ગયો.

અનના અધિકાર અંગેના આ કેસની મુખ્ય દલીલ હતી કે માનવીનું જીવન ટકાવી રાખવા ખોરાક એ સૌથી મહત્વની અનિવાર્ય જરૂરિયાત છે. અનનો અધિકાર એ ભારતીય બંધારણનો કલમ-21 અંતર્ગત મળતા મૂળભૂત અધિકારની બારીકાઈ અને સંવેદશીલતાને સાબિત કરે છે. એટલું જ નહિ, ‘અનનો અધિકાર’ સામાજિક લિંગના સંદર્ભે સમાનતાની સાથે જોડાયેલો છે અને આથી જ તેને સીડો (કન્વેન્શન ઓન એલિમિનેશન ઓફ ઓલ ફોર્મ્સ ઓફ ડિસ્ક્રિમિનેશન અંગેન્ટ વિમેન) ઠરાવમાં સાંકળી લેવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત, બંધારણની કલમ-12ના ત્રીજા ભાગમાં બહુ સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યું છે કે “સત્તા દ્વારા ગર્ભાવસ્થા તથા ધાત્રી અવસ્થામાં રહેલી મહિલાઓને પૂરતું પોષણ મળી રહે તેની કાળજી રખાશે.”

માનવ વિકાસ આંકમાં ગુજરાત

- માનવ વિકાસ આંકમાં દેશનાં 23 રાજ્યોમાંથી ગુજરાત 14મા ક્રમે
- આરોગ્ય ક્ષેત્રે 8મા ક્રમે
- શિક્ષણ ક્ષેત્રે 14મા ક્રમે
- પાંચ વર્ષથી ઓછી આયુ ધરાવતાં 69.7 ટકા બાળકો એનિમિયાના શિકાર
- 44.5 ટકા બાળકો કુપોષણના શિકાર
- ભૂખમરા (નાથવા)ના આંકમાં દેશનાં 17 રાજ્યોમાંથી ગુજરાત 13મા ક્રમે (2010)

અગ્ર સુરક્ષા ખર્ચો-૨૦૧૧: એક ઝલક

વ્યાપ (કોને મળશે)	<ul style="list-style-type: none"> ગ્રામીણ વસ્તીના 75 ટકા લોકો જેમાં કમ સે કમ 46 ટકા વસ્તી પ્રાથમિકતાના ધોરણે નિશ્ચિત કરવામાં આવેલા જૂથમાંથી રહેશે. શહેરી વસ્તીના 50 ટકા લોકો જેમાં કમ સે કમ 28 ટકા વસ્તી પ્રાથમિકતાના ધોરણે નિશ્ચિત કરવામાં આવેલા જૂથમાંથી રહેશે.
મળવાપાત્ર સહાય (શું - કેટલું મળશે?)	<ul style="list-style-type: none"> પ્રાથમિકતામાં લેવાયેલા જૂથના વ્યક્તિને પ્રતિ માસ વ્યક્તિદીઠ રૂ. ત્રણ, બે અને એકના ભાવે અનુક્રમે ચોખા, ઘઉં અને અન્ય મળી સાત કિલો અનાજ મળશે. અન્ય સામાન્ય નાગરિકને ઉચ્ચતમ ટેકાના ભાવથી અડધા ભાવે વ્યક્તિદીઠ પ્રતિમાસ ત્રણ કિલો અનાજ મળશે.
અન્ય સહાયો (બીજું.. શું, કોને કેટલું?)	<ul style="list-style-type: none"> સગર્ભા અને ધાત્રી મહિલાઓને છ માસ સુધી પ્રતિ માસ રૂ. 1,000 લેખે માતૃત્વ સહાય નિ:સહાય, બેઘર અને આપત્તિથી અસરગ્રસ્તને નિ:શૂલ્ક અથવા પરવડે તેવું ભોજન 14 વર્ષ સુધીનાં બાળકોને પોષણયુક્ત ભોજન
કેટલું અનાજ જોઈશે?	<ul style="list-style-type: none"> અનાજનો 61 મિલિયન ટન જથ્થો આવશ્યક

પી.યુ.સી.એલ. દ્વારા કરવામાં આવેલી પીટીશને પોતાની દલીલમાં જણાવેલું કે બંધારણે આ રીતે દેશના દરેક નાગરિકને અધિકાર આપ્યો છે અને સરકારી ગોદામોમાં ખાદ્યાન્નનો વિપુલ પ્રમાણમાં જથ્થો પણ ઉપલબ્ધ હોવા છતાં સામાન્ય નાગરિક અને તેમાં પણ ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ તથા બાળકો ભૂખમરાનો સામનો કરતાં હોય છે. વિષયની ગંભીરતા સમજીને 2001ની સાલમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે કેન્દ્ર સરકાર આયોજિત ખાદ્યાન્ન સંબંધિત આઠ યોજનાઓ બાબતે આદેશો જાહેર કર્યાં. જે મુજબ વાસ્તવમાં તો તે યોજનાઓના લાભોને કાયદાકીય હક્કોમાં પરિવર્તિત કરી દીધા. આ ઉપરાંત, સંપૂર્ણ ગ્રામીણ રોજગાર યોજના જે આજે મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધકામ યોજના તરીકે અમલમાં છે તેને પણ યોજનાઓ સંબંધિત આદેશોમાં આવરી લીધી.

નાગરિક વિતરણ વ્યવસ્થા

આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં જોઈએ તો આપણા દેશમાં ચાલતી નાગરિક વિતરણ વ્યવસ્થાના મૂળ છેક અંગ્રેજ શાસનકાળ દરમ્યાન આવેલા દુકાળ અને અનાજની અછતના તબક્કાઓમાં રહેલા છે. સૌ પ્રથમ દુકાળ 1770માં બંગાળમાં પડેલો જેમાં 10 લાખ માનવ મૃત્યુ થયાની નોંધ મળે છે. ત્યાર બાદ 1860થી 1910ના ગાળામાં આશરે વીસેક મોટા દુકાળો અને અછતના તબક્કાઓ આવેલા.

સામાજિક સુરક્ષા માળખા તરીકે નાગરિક વિતરણ વ્યવસ્થા સરાહનીય

છે, પરંતુ માત્ર અન્ન પુરવઠો જાળવી રાખવાથી તેની ઉપલબ્ધિ નિશ્ચિત કરી શકાતી નથી. ઉત્પાદન, કંઈ આપોઆપ ઉપયોગ નિર્ધારિત નથી કરતું. અર્થતંત્રમાં કે બજારમાં અન્નની હાજરી વ્યક્તિને તેના ઉપયોગથી લાભાન્વિત નથી કરતી. એટલું જ નહિ, ખરીદશક્તિ પણ અન્નસુરક્ષાની બાંધકામ નથી આપી શકતી જો યોગ્ય વિતરણ વ્યવસ્થા મોજૂદ ન હોય તો. લોકો ભાગ્યે જ અનાજની અછતના કારણે ભૂખમરાનો ભોગ બનતા હોય છે.

2008ની સાલમાં થયેલા ભાવવધારાની પહેલાંના આંકડાઓ મુજબ એક અબજ લોકો તીવ્ર ભૂખમરાનો અને લગભગ બે બિલિયન લોકો કુપોષણનો એમ કુલ અંદાજે ત્રણ બિલિયન લોકો અન્નની અસુરક્ષિતતાનો ભોગ બનેલા હોવાનું અંદાજવામાં આવેલું. જે વિશ્વની લગભગ અડધી વસ્તી થવા જાય છે. શ્રી હર્ષ મંદરના લેખમાં જણાવાયું છે તેમ તેમાં વૃદ્ધજનો, એકલવાયી સ્ત્રીઓ તથા વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ સૌથી વધુ દયાજનક સ્થિતિમાં હોય છે કે જેઓ મોટાભાગે કાળી ચા કે રાંધેલા અનાજના બચેલા પાણીના જોરે જીવન ટકાવી રાખતાં જોવા મળે છે. (સ્ત્રોત: ઈ.પી.ડબ્લ્યુ-2008)

1960માં આરંભેલી હરિયાણીકાંતિ, 1970માં શરૂ કરેલી સફેદ કાંતિ, 1980ના અંતથી શરૂ થયેલી આર્થિક ઉદારીકરણની નીતિના ફળ સ્વરૂપે છેલ્લા દોઢ દાયકામાં ભારતે અકલ્પ્ય એવો ઊંચો આર્થિક વિકાસ સાધ્યો છે. આમ છતાં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમ (યુએનડીપી)

ભૂખમરા અંગેનાં ઉદાહરણો

“ઓરિસ્સાની એક વૃદ્ધ વિધવા મહિલા શંકરી કૂણા અને નાનકડા વાંસ વીણી લાવી તેને પીસી લઈ પોતાના પરિવારને ખવડાવે છે. તેઓનું બીજું સામાન્ય ભોજન છે ‘કરિ’ નામની ઝેરી વનસ્પતિ. જેના ઝીણાં કટકા કરી, એક બાસ્કેટમાં ભરી નદીના વહેણમાં રાખી મૂકે છે. આથી પાણીના પ્રવાહમાં ઝેરનું પ્રમાણ ધોવાઈ જતાં આ પરિવાર તેનો ઉપયોગ ભોજન તરીકે કરી લે છે.”

“ઓરિસ્સાની એક વિધવા, આરખીત, દિવસમાં એક જ વાર ભાત પકવે છે અને તે પણ જો મનોબળ કે શારીરિક શક્તિ બચી હોય તો, નહીં તો કાળી ચા પીને રાત પસાર કરી લે છે અને એક દિવસે રાંધેલા ચોખાનાં પાણીને બીજા દિવસના ભોજન તરીકે ચલાવે છે.”

સ્ત્રોત: ઈ.પી.ડબ્લ્યુ. -2008

“ભાવવધારાની તીવ્રતા પહેલાં કૃપોષણના સીધા કે આડકતરા ભોગ બની સરેરાશ લગભગ 18,000 બાળકો રોજે મોતને ભેટતાં હતાં.”

સ્ત્રોત: એસો-પ્રેસ, 18.2.2007

દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા માનવ-વિકાસ અહેવાલ - 2011માં કુલ 177 દેશોમાં ભારત 134મા ક્રમે હોવાનું તારણ બહાર આવ્યું છે. આ માનવ વિકાસ આંક, વ્યક્તિની આવક, શિક્ષણ અને આરોગ્ય સંબંધિત પરિસ્થિતિનો સમ્મિલિત સૂચકાંક માનવામાં આવે છે.

સ્વાતંત્ર્યનાં 60 વર્ષો બાદ પણ ત્રણ વર્ષથી ઓછી આયુ ધરાવતાં ભારતનાં કુલ બાળકોમાંથી અડધો અડધ બાળકો કુપોષણનો શિકાર થયેલાં છે. માનવ વિકાસ આંક-2011 પ્રમાણે વિશ્વમાં કુપોષિત બાળકોનું સૌથી વધુ પ્રમાણ ધરાવતો સૌ પ્રથમ ક્રમનો દેશ ભારત છે. રાષ્ટ્રીય કૌટુંબિક આરોગ્ય સર્વેક્ષણ (નેશનલ ફેમિલિ હેલ્થ સર્વે) 2005-06 મુજબ 5 માસથી 35 માસની આયુ ધરાવતા 79 ટકા બાળકો, 15થી 49 વયજૂથની 56 ટકા વિવાહિત મહિલાઓ, 58 ટકા સગર્ભા મહિલાઓ અને 24 ટકા પુરુષો પાંડુરોગના (એનિમિયા) શિકાર થયેલા જણાયા હતા. સામાજિક રીતે પછાત વર્ગ જેવા કે અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ તેમ જ મુસ્લિમ વર્ગમાં શારીરિક વજનના આંકમાં કુપોષિત વ્યાખ્યામાં આવતી 18.5 કિલોથી ઓછું વજન ધરાવતી મહિલાઓનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળ્યું હતું. કુપોષિત પ્રજાની ટકાવારી, અપેક્ષિત કરતાં ઓછું વજન ધરાવતાં બાળકોની ટકાવારી અને પાંચ વર્ષથી ઓછી આયુ ધરાવતાં બાળકોનો મૃત્યુ દર એમ ત્રણ સૂચકાંકોને ગણતરીમાં લઈ તૈયાર કરાતો ‘ભૂખમરાનો આંક’, 1990માં 31.7 ટકા હતો જે 2010માં 24.1 ટકાનો નોંધાયો છે. ભારતમાં આ આંકથી એ સાબિત થાય છે ભૂખમરાનો દર ખૂબ ધીમી ગતિએ ઘટી રહ્યો છે.

ગરીબી અને ભૂખમરો સમાજમાં વ્યાપ્ત સૌથી ગંભીર સમસ્યાઓ છે. પાંચ વર્ષથી ઓછી વયનાં 42 ટકા ભારતીય બાળકો અપેક્ષિત કરતાં ઓછું વજન ધરાવતાં - નબળાં હોય છે. છેલ્લાં 50 વર્ષથી આપણાં દેશમાં અમલમાં રહેલી અનાજ વિતરણ વ્યવસ્થા પ્રશંસનીય હોવા છતાં ભ્રષ્ટાચાર અને બિનકાર્યક્ષમતાના કારણે તે અસરકારક રહી નથી. એમ કહેવાય છે કે 12 અબજ ડોલરના અંદાજિત બજેટમાંથી 70 ટકા નાણાં વહીવટદારો અને વાહતૂકના ખર્ચાઓ અથવા એક યા બીજી ગેરરીતિમાં વેડફાઈ જાય છે. આમ ઝળહળતા આર્થિક વિકાસ અને જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાની મોજૂદગીમાં પણ સામાન્ય નાગરિક દિવસે બે ટંક ભોજન મેળવી શકતો નથી. જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાના ઉમદા ઉદ્દેશો, રાજકીય અને આર્થિક કારણો તથા કાર્યકર્તાઓના કારણે બિન-અસરકારક થઈ ચૂક્યા છે. આ વ્યવસ્થા પહોંચ બહારની રહેવાના કારણે આઝાદી પછી છ-છ દાયકાઓ વીત્યા બાદ પણ સામાન્ય નાગરિકો તેને માનવી તરીકે મળેલા માનભેર જીવવાના અધિકારથી વંચિત રહ્યા છે.

ગુજરાતમાં 'અન્ન અધિકાર' અંગે જાગૃતિ અભિયાનનો પ્રભાવ અને પરિણામ

અમદાવાદ સ્થિત બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર દ્વારા તાજેતરમાં ગુજરાત રાજ્યમાં 'અન્નના અધિકાર અને જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા' સંદર્ભે એક જાગૃતિ અભિયાન અને ત્યારબાદ એક અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત લેખ **શ્રી રોબર્ટ આરોક્ચસામી** (એસ.જે.), **સુશ્રી પ્રિયંકા ક્રિષ્ચિયન** તથા **શ્રી જિમી ડાભી** (એસ.જે.) દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા મધ્યવર્તી અહેવાલના આધારે લખવામાં આવ્યો છે. જે અભિયાનના અંતે 900 ગામોમાં આવી રહેલા બદલાવનો ચિતાર રજૂ કરે છે.

દેશમાં ગુજરાત રાજ્ય એક વિકસિત રાજ્ય તરીકે અગ્રેસર છે. અન્ય રાજ્યોની સરખામણીએ માળખાકીય સવલતોને જોતાં તેમ જણાય ખરું, પરંતુ વાસ્તવમાં રાજ્યના છેવાડાના પ્રત્યેક નાગરિક સુધી બંધારણે આપેલા સમ્માનભેર જીવવાના અધિકારોની પહોંચ જે તે રાજ્યના વિકાસનો સાચો પારો દર્શાવે છે.

2011ની સાલમાં યોજાયેલી વસ્તી ગણતરી બાદ મળેલી રાજ્યની કેટલીક આંકડાકીય વિગતો જોઈએ તો તે મુજબ ગુજરાતની વસ્તી 6.03 કરોડની અંદાજવામાં આવી છે. જેમાં અનુસૂચિત જાતિની 7.09 ટકા અને અનુ.જનજાતિની 14.76 ટકા વસ્તી હોવાનો અંદાજ છે. અનુસૂચિત જનજાતિની 60.69 ટકા વસ્તી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં અને બાકીની 39.31 ટકા વસ્તી શહેરોમાં વસે છે. 6 વર્ષની નીચેનાં બાળકોને બાદ કરતાં આ જાતિઓની વસ્તીમાં અનુસૂચિત જાતિમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ 70.50 ટકા અને અનુસૂચિત જનજાતિની વસ્તીમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ 47.74 ટકાનું હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. સાક્ષરતાનું સૌથી ઊંચું પ્રમાણ અમદાવાદ જિલ્લામાં 79.50 ટકાનું તથા સૌથી નીચું પ્રમાણ - દાહોદ જિલ્લામાં 45.15 ટકા જેટલું નોંધાયું છે. છેલ્લા દાયકામાં ગુજરાતમાં પુરુષોની સરખામણીએ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ નોંધપાત્ર હદે ઘટ્યું છે. 1991માં પ્રતિ 1000 પુરુષોએ સ્ત્રીઓની સંખ્યા 934 હતી તે ઘટીને 2001માં 920 એ પહોંચી છે. ડાંગ અને અમરેલી જિલ્લામાં સ્ત્રીઓનું સૌથી વધુ પ્રમાણ 987 તથા સૂરતમાં સૌથી નીચું 835 જેટલું હોવાનું જાણવા મળે છે.

રાજ્યની વસ્તી અંગેની આ તમામ વિગતોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં અમદાવાદ સ્થિત બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર (બી.એસ.સી.) દ્વારા 'અન્ન અધિકાર' મુદ્દે એક વ્યાપક જાગૃતિ અભિયાન તથા તેની અસરકારકતા અંગેના

અભ્યાસનો કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવ્યો. બી.એસ.સી. આ સમગ્ર અભ્યાસનું સંકલન કરી રહ્યું છે. 'જેસૂટ ઈન સોશિયલ એક્શન જૂથ' (જેસા) એ ગુજરાત કક્ષાનું નેટવર્ક છે જેનાં કેન્દ્રોએ ગુજરાતમાં સામાજિક કાર્યોના ભાગ રૂપે સામૂહિક પ્રયાસ રૂપે અન્ન અધિકાર જાગૃતિ અભિયાન 2010ની સાલમાં શરૂ કર્યું. જેમાં આઠ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ જેવી કે સેન્ટ ઝેવિયર્સ સોશિયલ સર્વિસ સોસાયટી, નવસર્જન, એ.કે. વાય. ભીલોડા, સોનગઢ, રાજપીપળા એસ.એસ.એમ., બી.એસ.સી., શક્તિ અને આશાદીપ સંસ્થાઓ જોડાઈ. આ અભ્યાસના ભાગ રૂપે 'જેસા'ની સંશોધન ટીમે ગુજરાત સરકારના અન્ન, નાગરિક પુરવઠા અને ગ્રાહકોની બાબતોના વિભાગ તરફથી મેળવેલી વિગતો અનુસાર રાજ્યના 26 જિલ્લાઓનો સ્થાનિક વહીવટ 13693 ગ્રામ પંચાયતો તથા રાજ્યઘટ્ટ 26 મ્યુનિસિપાલિટીઓ દ્વારા સંચાલિત છે. આશરે 6.03 કરોડની વસ્તી ધરાવતા રાજ્યમાં 112 લાખ લોકો રેશન કાર્ડ ધરાવે છે. જેમાંથી બી.પી.એલ. અને અંત્યોદય અન્ન યોજનાના કાર્ડ ધરાવતા લોકોની સંખ્યા 32 લાખ જેટલી છે. આ કાર્ડ ધારકોને 16,557 રાહતદરની દુકાનો દ્વારા અનાજ તેમ જ જીવનજરૂરિયાતની ચીજોનું વિતરણ કરવામાં આવે છે. રાજ્યના 17 જિલ્લાઓમાં ભારતીય ખાદ્યાન્ન નિગમનાં ગોદામો આવેલાં છે તથા નાગરિક પુરવઠા નિગમનાં કુલ 192 ગોદામો મળી રાજ્યના તમામ જિલ્લાઓ અન્નના સંગ્રહસ્થાનોની સવલતથી સજ્જ છે. પુરવઠાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો રાજ્યમાં અન્ન પુરવઠાનું 16 લાખ મેટ્રીક ટનનું ટર્નઓવર રહે છે તથા તે માટે રાજ્ય રૂ.257 કરોડની સબસીડીનો બોજ વહન કરે છે. અન્ન પુરવઠા અને તેના વિતરણ સંબંધિત આ તમામ માળખાકીય, નાણાકીય અને વહીવટી સવલતો હોવા છતાં ખરેખર પ્રજાને તેનો કેટલો લાભ મળે છે તે અંગેની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ અંદાજવામાં આવી. આ સમગ્ર કાર્યક્રમ બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યો. સૌ પ્રથમ બી.એસ.સી.ની સંશોધન ટીમે અન્ન અધિકાર જાગૃતિ ઝુંબેશ પહેલાં નાગરિક પુરવઠા વિતરણ પ્રણાલિની કાર્યક્ષમતા અંગે સર્વેક્ષણ હાથ ધર્યું. ત્યારબાદ સહભાગી સંસ્થાઓએ સાથે મળી જાગૃતિ અભિયાન ચલાવી તેના પ્રભાવ અંગેનો અભ્યાસ હાથ ધર્યો છે. જે બે વર્ષ એટલે કે વર્ષ 2013 સુધી ચાલશે.

આ લેખ 'જેસા' દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલા અભ્યાસના વચગાળાના અહેવાલ પરથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. ટૂંકાગાળામાં પ્રાપ્ત થવા લાગેલી માહિતીઓમાં હજુ ઘણી માહિતી ઉમેરાશે, જે અભ્યાસના

વાસ્તવિક વ્યાપ અને અસરકારકતાને ઊંડાણપૂર્વક સમજવા માટે મહત્વના સાબિત થશે.

અભિયાન અને અભ્યાસના ઉદ્દેશો

અગ્ર સુરક્ષા અધિકાર અને અગ્ર પ્રાપ્તિનાં માધ્યમો બાબતે લોકોની વિટંબણાઓનો ઉકેલ શોધવાના હેતુ સાથે લાંબી ચર્ચા વિચારણા બાદ ઊંડાણપૂર્વકની સમજ અને ઉમદા ઉદ્દેશો સાથે આ અભિયાન હાથ ધરવામાં આવ્યું. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો લોકોને સ્વમાનભેર જીવવા માટે અભિન્ન અંગ તરીકે જરૂરી ‘અગ્ર અધિકાર’ તથા ‘કામના અધિકાર’ અંગે સશક્ત કરવાનો. આ કાર્યક્રમનો બીજો મહત્વનો ઉદ્દેશ હતો, સરકાર દ્વારા પ્રજાની સામાજિક સુરક્ષા માટે અમલમાં રહેલી વિવિધ સહાય યોજનાઓ અંગેની જાગૃતિ ફેલાવવાનો:

અભિયાનમાં આવરી લેવાયેલી સરકારી સહાય યોજનાઓ

આ અભિયાનમાં સરકાર દ્વારા ‘અગ્ર સુરક્ષા’ મજબૂત કરતી નીચે મુજબની નવ યોજનાઓ અંગે લોકોમાં જાગૃતિ ફેલાવવામાં આવી.

1. જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા - પી.ડી.એસ.
2. અત્યોદય અગ્ર યોજના - એ.એ.વાય.
3. મધ્યાહન ભોજન યોજના તરીકે પ્રચલિત ‘પ્રાથમિક શિક્ષણને પોષણનો સહકાર’ રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ
4. સંકલિત બાળ વિકાસ યોજના (આઈ.સી.ડી.એસ.)
5. અગ્રપૂર્ણા યોજના
6. નેશનલ ઓલ્ડ એઈજ પેન્શન સ્કિમ
7. રાષ્ટ્રીય પ્રસૂતા સહાય યોજના
8. રાષ્ટ્રીય કૌટુંબિક સહાય યોજના
9. મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધકામ ધારો

અભિયાનનો વ્યાપ

અગ્રના અધિકાર અંગેના આ જાગૃતિ અભિયાન અને તેની અસરકારકતા અંગેના અભ્યાસ માટે રાજ્યનાં 900 ગામો અને બે શહેરી કેન્દ્રોને આવરી લેવામાં આવ્યાં. વાસ્તવમાં જાગૃતિ અભિયાન પહેલાં જ હાથ ધરવામાં આવેલા સર્વેક્ષણ મુજબ આ અભિયાન 1,40,482 ઘરોના કુલ 6,59,335 વ્યક્તિઓને આવરી લેશે તેમ નિશ્ચિત થયું હતું. તે મુજબ રાજ્યના 13 જિલ્લાઓના 32 તાલુકાઓ અને 420 પંચાયતોને અગ્ર અધિકાર જાગૃતિ અભિયાનનો લાભ મળ્યો.

અભિયાનની અસરકારકતા અને પરિસ્થિતિમાં બદલાવ અંગેનો અભ્યાસ

જાગૃતિ અભિયાન બાદ ‘જેસા’ની ટીમે લોકો તથા વ્યવસ્થા બંને

સ્તરે અભિયાનની અસરકારકતા ચકાસવા એક અભ્યાસ હાથ ધર્યો. આ અભ્યાસ માટે પ્રશ્નાવલિ દ્વારા સર્વે તથા જાત મુલાકાત દ્વારા કેસ સ્ટડીની પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવી. જેના દ્વારા સરકારની વિવિધ યોજનાઓ અંગે લોકોમાં વધેલી જાગૃતિ, પોતાને મળવાપાત્ર સહાયો મેળવવા અંગે વધેલી સક્રિયતા તથા લોકોને તે સહાયો પૂરી પાડતી સરકારી વ્યવસ્થાઓના સ્તરે આવેલાં પરિવર્તનો અંગેની માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી. આ અભિયાનના કારણે નાગરિક પુરવઠા વિતરણ વ્યવસ્થા સંદર્ભે જાગૃતિ અભિયાન પહેલાંની પરિસ્થિતિ તથા ઝુંબેશ બાદ તેના ઉપયોગ બાબતે લોકોની સક્રિયતામાં આવેલા બદલાવ અંગેનો અંદાજ મેળવવામાં પણ સફળતા મળી.

મધ્યવર્તી અભ્યાસનાં તારણો

જાગૃતિ અભિયાનના અંતે જેસા કેન્દ્રોની પહોંચ અને સંપર્કોને ધ્યાનમાં રાખી તેની અસરકારકતા અંગેના અભ્યાસનો વિસ્તાર નિશ્ચિત કરવામાં આવેલો. જેમાંથી હાલમાં અલગ-અલગ જેસા કેન્દ્રોમાંથી કુલ 17 કેસ સ્ટડી મેળવવામાં આવ્યા છે તથા 1891 પ્રશ્નાવલિઓ મારફત માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી છે.

અભ્યાસ હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલા તાલુકાઓ અને તાલુકાદીઠ પરિવારોના આંકડાઓ

તાલુકો	પરિવારની સંખ્યા	તાલુકો	પરિવારની સંખ્યા
આણંદ	4	ખેડબ્રહ્મા	60
અમદાવાદ	100	મેઘરજ	50
ચોર્યાસી	52	રાપર	60
ઠાસરા	36	થરાદ	60
બોરસદ	52	વાવ	60
બાલાસિનોર	24	ઝઘડિયા	24
ઉમરપાડા	24	વાલિયા	14
માંગરોલ	21	દેડિયાપાડા	36
માંડવી	24	સાગબારા	14
વ્યારા	26	તિલકવાડા	10
સોનગઢ	29	નાંદોદ	20
ઉચ્છલ	24	માલપુર	40
નિઝર	24	મોડાસા	56
ભયાઉ	20	પેટલાદ	4
માળિયા (મિયાણા)	20	ખંભાત	12
અમીરગઢ	20	અંકલાવ	12
દાંતા	20		

એકત્રિત થયેલી માહિતીથી મળતાં તારણો અનુસાર કેસ સ્ટડીના આધારે કહી શકાય કે જાગૃતિ ઝુંબેશ બાદ લોકોમાં પોતાના અધિકારો અને મળવાપાત્ર સહાયો અંગેની જાગૃતિમાં વધારો થયો છે. લોકોને એવો અહેસાસ પણ થવા લાગ્યો છે કે આ સહાયો, સરકાર તરફથી અપાતાં દાન-ભિક્ષા નથી, પરંતુ તેમને સ્વમાનભેર જીવવાના હક્ક હેઠળ મળતા લાભો છે. આ ઉપરાંત, જાહેર જીવન ક્ષેત્રે જાગૃતિ ફેલાવવાની સાથોસાથ જો સામૂહિક પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવે તો વાસ્તવિક સ્તરે બદલાવ લાવવો શક્ય છે તેમ આ ઝુંબેશો સાબિત કર્યું છે. જેમ કે, કચ્છના રાપર તાલુકાના એક ગામની આંગણવાડીમાં વાસી લોટ પૂરો પાડવામાં આવતો હતો ત્યાં અભિયાન બાદ, અનાજની ગુણવત્તામાં બદલાવ આવ્યો. થરાદના ઉદરેણા ગામે રાહતદરની દુકાનમાં થતી ગેરરીતિ બહાર આવી, કારણ કે કાર્ડ ધારકને કેરોસીન અપાતું જ નહોતું. આ અંગે હાઈ કોર્ટેને જાણ કરતાં હાઈ કોર્ટે નોટીસ બજાવી અને હવે ત્યાં કેરોસીનનો પૂરતો જથ્થો રાખવામાં આવી રહ્યો છે. આ ઉપરાંત, નરેગા હેઠળ રોજગાર પ્રાપ્તિથી વંચિત લોકોને, કામ, આંગણવાડીમાં મધ્યાહન ભોજનની શરૂઆત, માતાને પોષણયુક્ત આહાર માટે રૂ.50ની રોકડ સહાયની પ્રાપ્તિના કિસ્સા, રેશનકાર્ડ ધારક પાસે ગેરકાયદે પાંચ રૂપિયાની ફીની ઉઘરાણી વગેરે જેવા અનેક કિસ્સાઓ બહાર આવ્યા. જેમાં લોકોએ પોતાના હક્કોની માગણી કરતાં બદલાવ જોવા મળ્યો છે.

આ અવલોકનો સાબિત કરે છે કે જે લોકોના અધિકારોનું હનન થઈ રહ્યું છે તેવા લોકોને સામાજિક સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ અને સ્વયંસેવકો દ્વારા વિશ્વાસમાં લેવામાં આવે તો પાયાના સ્તરે તથા કેટલાક અંશે વહીવટી સ્તરે, પણ પ્રભાવી પરિવર્તનો લાવવા શક્ય છે. કેસ સ્ટડી ઉપરાંત 33 બ્લોકમાં સાત જેટલાં કેન્દ્રો દ્વારા હાથ ધરાયેલા સેમ્પલ સર્વેની પ્રશ્નાવલી મારફત મળેલી જાણકારીનાં તારણો બીપીએલ અને એપીએલ કાર્ડધારકોને મળવાપાત્ર સહાયો તથા જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાની પરિસ્થિતિ એ જેસા જાગૃતિ અભિયાનનો પ્રભાવ દર્શાવે છે.

સાત જેસા કેન્દ્રો દ્વારા હાથ ધરાયેલા સર્વેક્ષણમાં 539 બીપીએલ કાર્ડ ધારકો, 327 એપીએલ કાર્ડ ધારકો તથા 162 અંત્યોદય કાર્ડ ધારકોનો સમાવેશ થતો હતો. સુપ્રિમ કોર્ટે અનુસૂચિત જનજાતિના તમામ લોકોને અંત્યોદય યોજનાના કાર્ડ આપવા કેન્દ્ર સરકારને આદેશ કર્યો છે તથા આ કાર્ડ ધારક પરિવારને જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા મારફત મહિને 25 કિલો અનાજ મળવાપાત્ર છે. આ અભ્યાસમાં ત્રણેય પ્રકારના કાર્ડધારકોને અન્ન તેમ જ અન્ય જીવનજરૂરી ચીજોની પ્રાપ્તિ માટે જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાના અનુભવો અંગે જાણકારી મેળવવામાં આવી. તે મુજબ કેરોસીનના વિતરણમાં અન્ન અધિકાર

જાગૃતિ ઝુંબેશની સીધી અસર આશાદીપ, બીએસસી, નવસર્જન તથા સેન્ટ ઝેવિયર્સ સોશ્યલ સર્વિસ સોસાયટીનાં કેન્દ્રો પર જોવા મળી. આ કેન્દ્રો પર ઝુંબેશ પહેલાં અને પછી કેરોસીનના વિતરણમાં વધુમાં વધુ 24 ટકા જેટલો વધારો નોંધાયો, ઘઉંના વિતરણના મુદ્દે સાતમાંથી બે જેસા કેન્દ્રો પર અભિયાનનો પ્રભાવ સ્પષ્ટપણે નોંધાયો, કારણ કે એક કેન્દ્રમાં તો ઝુંબેશ બાદ વિતરણમાં 55 ટકાનો વધારો થયો હતો. આ રીતે લોટ, ચોખા તથા અન્ય ચીજોના વિતરણમાં પણ સુધારાની સ્થિતિ જોવા મળી હતી. જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાનાં કેન્દ્રો ઉપર અનાજ સહિતની બીજી જીવન જરૂરિયાતની ચીજોના ઝુંબેશ પહેલાં રાખવામાં આવતા જથ્થા તથા ઝુંબેશ બાદ રાખવામાં આવતા જથ્થા તથા તેના વિતરણના પ્રમાણમાં પણ ભારે હકારાત્મક પરિવર્તન નોંધાયું છે. ખાસ કરીને, કેરોસીન મેળવવા અંગેની લોકોની જાગૃતિ અંગે આઠ દુકાનોએ ઉપલબ્ધ જથ્થો અને લોકોએ મેળવેલા જથ્થાના સામ્ય જેવાં નોંધપાત્ર પરિવર્તનો જેસાનાં ચાર કેન્દ્રોએ નોંધ્યાં છે.

આ ઉપરાંત, અન્ન અધિકારને સંલગ્ન બીજી કેટલીક સરકારી યોજનાઓના લાભો અંગે આ અભ્યાસનાં તારણો પણ પ્રોત્સાહક જણાયાં છે. જેમ કે, જનની સુરક્ષા યોજનામાં સમ્મિલિત થયેલી ‘રાષ્ટ્રીય પ્રસૂતા સહાય યોજના’ હેઠળ મહિલાઓએ મેળવેલી સહાયોની માહિતી આવકારદાયક છે. જેસાનાં સાત કેન્દ્રો પર એકત્ર થયેલી માહિતી મુજબ રૂ.500 થી રૂ.10,000 સુધીની રોકડ સહાય મેળવનારી કુલ મહિલાઓની સંખ્યા 127ની રહી. જેમને કુલ રૂ.1,14,431 રોકડ સહાય ચૂકવવામાં આવી.

નેશનલ ઓલ્ડ એઈજ પેન્શન સ્કિમના લાભાર્થીઓની સંખ્યા 57ની રહી. જેમને કુલ રૂ.23,900ની રોકડ સહાય ચૂકવવામાં આવી. સંકલિત બાળ વિકાસ યોજના હેઠળ આંગણવાડી જતાં બાળકો, સગર્ભા અને ધાત્રી મહિલાઓ તથા કિશોરીઓને આવરી લેવામાં આવી છે. આ યોજના હેઠળ આપવામાં આવતી અનેક સેવાઓ અને સહાયો સંદર્ભે સાત જેસા કેન્દ્રો પર લોકોની જાગૃતિમાં વધારો થયાની માહિતી મળી છે. જ્યારે મધ્યાહન ભોજનની સેવા અંગેનાં તારણો ખરેખર પ્રશંસનીય રહ્યાં છે. જેમ કે 25 કેન્દ્રો પર મધ્યાહન ભોજન યોજનાની વ્યવસ્થામાં સ્વચ્છતા, નિયમિતતા, ભેદભાવના વલણો, બેઠક વ્યવસ્થા તમામમાં સુધારો નોંધાયો તથા જાગૃતિ અભિયાન બાદ ભોજનની ગુણવત્તામાં પણ સારો એવો બદલાવ નોંધાયો છે.

અન્નના અધિકાર સાથે કામનો અધિકાર પણ એક અનિવાર્ય જરૂરિયાત છે. જે દ્વારા નાગરિક સ્વમાનભેર જીવવા માટેની વ્યવસ્થા ઊભી કરી શકે છે. આથી જ જેસા દ્વારા યોજવામાં આવેલી જાગૃતિ ઝુંબેશ અને અભ્યાસમાં મહાત્મા ગાંધી ગ્રામીણ રોજગાર બાંધધરી યોજનાના

ભારતમાં અબ્જ અધિકાર અંગેની વિવિધ યોજનાઓ

કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા આયોજિત ખાદ્યાન્ન પ્રાપ્તિ સંબંધિત નવ યોજનાઓ સંબંધે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલય દ્વારા 2001ની સાલમાં એક નોંધપાત્ર દિશાનિર્દેશ આપવામાં આવેલો છે. આ નિર્દેશ અનુસાર કેન્દ્ર તથા રાજ્ય સરકારે તે તમામ યોજનાઓને સત્તાવર નિયમો અનુસાર સંપૂર્ણપણે અમલમાં લાવવી જરૂરી છે. આ નિર્દેશોના કારણે તે તમામ યોજનાઓથી મળવાપાત્ર થતા લાભોને કાયદાકીય બળ મળ્યું છે.

(1) નાગરિક વિતરણ વ્યવસ્થા

લક્ષિત જૂથ: પ્રાથમિક રીતે ગરીબી રેખા નીચે જીવતા પરિવારો.

લાભાર્થીની ઓળખ: દર પાંચ વર્ષે હાથ ધરાતા સર્વેક્ષણ મારફત.

સેન્ટ્રલ ઈશ્યુ પ્રાઈઝ: કેન્દ્ર સરકાર નિશ્ચિત દર, નાણાકીય જોગવાઈ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા.

ગ્રાહક માટેના દર: પ્રત્યેક રાજ્યમાં અલગ/રાજ્યવાર અલગ અલગ.

મળવાપાત્ર જથ્થો: રાજ્યવાર અલગ અલગ, પરંતુ મોટાભાગે પરિવારદીઠ મહિને 35 કિ.ગ્રા.

વિતરણ વ્યવસ્થા: નિયત કરેલી રેશનિંગની દુકાનો મારફત.

(2) અંત્યોદય અન્ન યોજના

લક્ષિત જૂથ: ગ્રામીણ તથા શહેરી વિસ્તારોમાં જીવતા અતિગરીબ નાગરિકો જેઓને વિશેષ પીળાં કાર્ડ ઉપલબ્ધ કરાવાયા છે.

લાભાર્થીઓની ઓળખ: પ્રત્યેક રાજ્યના ગરીબ પરિવારોમાંથી ગ્રામીણ સ્તરે ગ્રામસભા મારફત તથા શહેરી સ્તરે સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થા મારફત અતિગરીબ નાગરિકોની ઓળખ કરવામાં આવે છે.

બે રૂપિયા પ્રતિ કિલો ઘઉં અને ત્રણ રૂપિયે પ્રતિ કિલો ચોખા.

જે માટેના વાહતૂક તથા અન્ય એજન્સીના ખર્ચનું વહન રાજ્ય સરકારો કરે છે.

મળવાપાત્ર અનાજ: પ્રતિમાસ પ્રતિ પરિવાર દીઠ 25 કિલો અનાજ.

વિતરણ વ્યવસ્થા: નાગરિક વિતરણ વ્યવસ્થા મારફત.

(3) મધ્યાહન ભોજન યોજના તરીકે પ્રચલિત રાષ્ટ્રીય પ્રાથમિક શિક્ષણને પોષણનો સહકાર કાર્યક્રમ

લક્ષિત જૂથ: તમામ સરકારી તથા લાભાર્થી પ્રાથમિક શાળાઓના બધાં જ બાળકો.

લાભાર્થીની ઓળખ: આ યોજના સાર્વજનિક હોવાથી બધાં જ બાળકો આ યોજના હેઠળ રાંધેલું ભોજન મેળવવા પાત્ર છે.

મળવા પાત્ર લાભ: વર્ષના લગભગ 200 દિવસની ધારણા મુજબ પ્રત્યેક કામકાજ દિવસે તાજું રાંધેલું ભોજન.

(4) સંકલિત બાળ વિકાસ યોજના

લક્ષિત જૂથ: આંગણવાડીનાં બાળકો, કિશોરીઓ, સગર્ભા તથા ધાત્રી મહિલાઓને વર્ષના 300 દિવસ લાભ મળવા પાત્ર.

લાભાર્થીઓની ઓળખ: સાર્વત્રિક યોજના છે. જે અંતર્ગત ઉપરોક્ત દર્શાવેલ જૂથમાં આવતી કોઈ પણ વ્યક્તિ આ

અમલ અને લોકોની પહોંચને પણ સમાવી લેવામાં આવ્યા. સર્વેક્ષણમાં આ અંગે જોબકાર્ડ ધરાવતા પરિવારો, પ્રતિપરિવાર જોબકાર્ડની સંખ્યા, જોબકાર્ડ ધરાવનારને મળતી રોજગારી અને વેતનની ચૂકવણીની નિયમિતતા વગેરે જેવાં પાસાંઓને આવરી લેવામાં આવ્યાં. સાત કેન્દ્રો પરથી એકત્ર થયેલી માહિતી મુજબ પરિવાર દીઠ બે જોબકાર્ડ ધરાવતા પરિવારોની સંખ્યા સૌથી વધુ પ્રમાણમાં હતી. જ્યારે રોજગારીની પ્રાપ્તિ સંદર્ભે કુલ 1042માંથી 738 વ્યક્તિઓનાં મૌનને આ યોજનાના અમલમાં બેદરકારીના સૂચક તરીકે ધ્યાન પર લેવામાં આવ્યું. આ રીતે લક્ષિત વર્ગના બીપીએલ કાર્ડધારકોના પરિવારોમાંથી મુખ્ય કમાનાર વ્યક્તિ ગુમાવતા મળતી રાષ્ટ્રીય પરિવાર સહાય યોજનાના લાભો મેળવનારા પરિવારોની સંખ્યા પણ ઘણી સીમિત

હોવાનું આ અભ્યાસ દ્વારા જાણવા મળ્યું છે. આ અભ્યાસના અંતિમ તારણો માટે જરૂરી કેટલીક માહિતીના અભાવ અથવા તો અપૂરતી માહિતી તથા અન્ય તમામ મર્યાદાઓને બાજુ પર રાખી સમગ્ર ઝુંબેશની અસરકારકતાને પ્રાથમિક અવલોકન તરીકે જોઈએ તો ‘અન્નના અધિકાર’ અંગેની આ જાગૃતિ ઝુંબેશ કેટલાક મહત્વના મુદ્દાઓ સપાટી પર લાવે છે.

- અન્ન અધિકાર જાગૃતિ ઝુંબેશ દ્વારા સાત જેસા કેન્દ્રોએ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં લોકોમાં પોતાને મળતી સેવાઓ અને હક્કો વિશેની જાગૃતિમાં ચોક્કસપણે વધારો કર્યો છે જ્યારે માત્ર રાજપીપળા કેન્દ્રમાં તેનાથી વિપરિત પરિણામ મળ્યું છે.
- લોકોની જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા અને સરકારી યોજના દ્વારા

યોજના હેઠળની સેવાઓ મેળવવા લાયકાત ધરાવે છે.

(5) અન્નપૂર્ણા યોજના

લક્ષિત જૂથ: 65 વર્ષથી વધુ ઉંમર ધરાવતા, રાજ્ય કે કેન્દ્રની સામાજિક સુરક્ષા પેન્શન યોજના હેઠળ આવરી ન લેવાયેલા નિરાધાર નાગરિકો-જેમને વિશેષ લીલાં રેશન કાર્ડ પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં છે.

લાભાર્થીની ઓળખ: ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગ્રામ સભા તથા શહેરી વિસ્તારોમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ દ્વારા તેઓની ઓળખવિધિ કરવામાં આવે છે.

મળવાપાત્ર અનાજ: પ્રતિમાસ, પ્રતિકાર્ડ 10 કિ.ગ્રા. અનાજ.

(6) રાષ્ટ્રીય પ્રસૂતિ સહાય યોજના

લક્ષિત જૂથ: ગરીબી રેખા નીચે જીવતી મહિલાના પ્રથમ બે જીવિત બાળજન્મ દરમ્યાન મળવાપાત્ર.

લાભાર્થીની ઓળખ: પ્રાથમિક આરોગ્ય સેવા કેન્દ્ર મારફત પસંદગી.

મળવા પાત્ર લાભ: પ્રત્યેક પ્રસૂતિ સમયે રૂ.500/-ની રોકડ સહાય.

(7) રાષ્ટ્રીય પારિવારીક સહાય યોજના

લક્ષિત જૂથ: ગરીબી રેખા નીચે જીવતા પરિવાર જેણે મુખ્ય કમાનાર વ્યક્તિ ગુમાવી હોય.

લાભાર્થીની ઓળખ: પંચાયતની સહાયથી ઓળખવિધિ.
મળવાપાત્ર સહાય: આશરે રૂ.10,000/-

(8) મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધધરી ધારો
લક્ષિત જૂથ: ઉપરોક્ત ધારાનું લક્ષ્ય પ્રત્યેક પુખ્તવયના ગ્રામીણ નાગરિક જે શ્રમકાર્ય દ્વારા સ્વૈચ્છિક રીતે દૈનિક રોજગારી મેળવવા તૈયાર હોય તેઓને ગ્રામીણ સ્તરે જ એક નાણાકીય વર્ષ દરમ્યાન એકસો દિવસની રોજગારી પૂરી પાડી ગ્રામીણ પ્રજાને નિશ્ચિત રોજગારી પૂરી પાડવાનું છે.

લાભાર્થીઓની ઓળખ: 18 વર્ષથી વધુ ધરાવતી તે તમામ વ્યક્તિ જે કામ કરી શકે છે તથા કામ કરવા માગે છે.
મળવાપાત્ર રોજનો દર: રૂ.124/- પ્રતિદિન.

(9) રાષ્ટ્રીય વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન યોજના:

લક્ષિત જૂથ: નિરાધાર વૃદ્ધજનો, વિધવાસ્ત્રીઓ તથા વિકલાંગ નાગરિકો.

લાભાર્થીઓની ઓળખ: પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓ દ્વારા ઓળખવિધિ.

મળવાપાત્ર સહાય: પ્રત્યેક રાજ્યમાં રોકડ સહાયની રકમ અલગ-અલગ હોવા છતાં (ઓછામાં ઓછા) ન્યૂનતમ રૂ. 400/- પ્રતિમાસ (રૂ. 200/- રાજ્ય સરકાર તરફથી તથા રૂ.200/- કેન્દ્ર સરકાર તરફથી).

નોંધ : ભારતીય બંધારણમાં વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવેલી આદિવાસી જનજાતિઓની યાદીમાં સમાવિષ્ટ જનજાતિના પ્રત્યેક નાગરિકને અંત્યોદય કાર્ડ પૂરા પાડવા માટે સર્વોચ્ચ ન્યાયાલયે કેન્દ્ર સરકારને આદેશ આપેલો છે, જેથી તેઓ આ યોજનાનો લાભ સરળતાથી લઈ શકે.

મળતી સહાય અંગેની જાગૃતિ, તેને મેળવવા માટેની સક્રિયતા તથા તેમાં આચરવામાં આવતી ગેરરીતિઓ બાબતની સતર્કતામાં પણ વધારો થયો છે.

- લોકોને હવે જાણ છે કે પોતાના અધિકારોનું હનન કઈ રીતે થઈ રહ્યું છે તથા કોના દ્વારા થઈ રહ્યું છે.
- ગ્રામીણ તથા શહેરી બંને સ્તરે ગરીબ લોકોને જાણ થઈ છે કે સરકારી કાર્યક્રમો કે યોજનાઓ, તેમને મળતા દાન-ભિક્ષા નથી, પરંતુ તે તેઓના સ્વમાનભેર જીવવાના અધિકારને વાસ્તવિક બનાવતી સુવિધાઓ છે.
- આ જાગૃતિ ગુંબેશે સાબિત કર્યું છે કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સાથે મળી લોકો પોતાના વિસ્તારમાં નોંધપાત્ર પરિવર્તન લાવવા

પ્રોત્સાહિત થાય છે તથા એકવાર જાગૃતિ આવ્યા બાદ તેઓની હિંમત અને સામૂહિક શક્તિમાં વધારો થાય છે.

- જેસાનો આ પ્રયાસ ભલે સીમિત હોય તેમ છતાં આ પ્રયાસે લોકોના આત્મવિશ્વાસમાં વધારો કરવામાં ચોક્કસપણે યોગદાન આપ્યું છે.

અભ્યાસના વચગાળાના અહેવાલ ઉપરથી એક તારણ એ પણ સામે આવે છે કે જો જાગૃતિ ફેલાવાય, લોકોને સતર્ક બનાવાય અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ તથા સ્વયંસેવકો ટેકો પૂરો પાડે તો જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થાની કામગીરીને પણ ધીમે ધીમે કાર્યક્ષમ અને અસરકારક બનાવી શકાય છે.

સાંપ્રત પ્રવાહ

‘ઉન્નતિ’ મારફત ગુજરાતમાં થયેલી સોશિયલ ઓડિટની કામગીરીની કેન્દ્રીય મંત્રી દ્વારા પ્રશંસા

કેન્દ્રીય ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રી શ્રી જયરામ રોમેશે નરેન્દ્ર મોદીના નેતૃત્વ હેઠળ ગુજરાત સરકાર દ્વારા અમલમાં મૂકવામાં આવેલી મનરેગા યોજના અંતર્ગતનાં કામોની દેખરેખ માટે સ્વતંત્ર સોશિયલ ઓડિટ પ્રણાલિની પ્રશંસા કરી છે. તાજેતરમાં નવી દિલ્લી ખાતે કેન્દ્રીય ગ્રામીણ વિકાસ મંત્રાલય તરફથી મહાત્મા ગાંધી રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ રોજગાર બાંધકામ યોજનાના સોશિયલ ઓડિટ અંગે રાષ્ટ્રીય કક્ષાની કોન્ફરન્સ યોજાઈ ગઈ.

આ કોન્ફરન્સમાં ગ્રામીણ રોજગાર બાંધકામ યોજનાની દેખરેખ કરતી રાષ્ટ્રીય સલાહકાર સમિતિના સભ્યોને જણાવતા શ્રી જયરામે જણાવ્યું કે આ યોજનાની સોશિયલ ઓડિટની પદ્ધતિઓમાં પણ એક કરતાં વધારે પ્રણાલિઓ અમલમાં હોય તે આવકારદાયક છે. માત્ર તે સ્વતંત્ર અને પારદર્શી હોવી જરૂરી છે. આ સંદર્ભે ગુજરાત રાજ્યની પદ્ધતિ સામે વિરોધ દર્શાવનારા રાષ્ટ્રીય સલાહકાર સમિતિના કેટલાક સભ્યો અને આન્ધ્ર પ્રદેશ રાજ્યના પ્રતિનિધિની ટીકાનો જવાબ આપતાં શ્રી જયરામે ગુજરાતની પદ્ધતિની પ્રશંસા કરી હતી.

આન્ધ્ર સહિત અન્ય રાજ્યોથી અલગ રહી ગુજરાતમાં સરકારે જાહેર નિવિદાની પદ્ધતિથી સોશિયલ ઓડિટની કામગીરી માટે ત્રીજા પક્ષ તરીકે સંસ્થાઓ પાસેથી અરજીઓ મંગાવેલી જેમાં ગત વર્ષ માટે અમદાવાદ સ્થિત ‘ઉન્નતિ’ સંસ્થાને સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ સોશિયલ ઓડિટ કરવાની કામગીરી આપવામાં આવી હતી.

‘ઉન્નતિ’ સંસ્થાએ ગત એક વર્ષ દરમિયાન રાજ્યની 12000 ગ્રામ પંચાયતોમાં ગ્રામીણ રોજગાર બાંધકામ યોજના હેઠળના કામોમાં સોશિયલ ઓડિટની કામગીરી બજાવી 8000 જેટલી ગેરરીતિઓની વિગતો શોધી કાઢી હતી તથા તે અંગેની જાણ રાજ્ય સરકારને કરી હતી. આ સમગ્ર કામગીરી સુચારુ રીતે હાથ ધરવા માટે રાજ્યના 225 તાલુકાઓમાં લગભગ 1800 સભ્યોને સોશિયલ ઓડિટ કરવા માટેની સઘન તાલીમ આપી તેઓનાં જૂથને ‘તાલુકા રિસોર્સ જૂથ’ તરીકેની ઓળખ આપી હતી. આ ઉપરાંત ‘ઉન્નતિ’ સંસ્થા દ્વારા ટોલ ફ્રી હેલ્પ લાઈન (1800-233-4567) શરૂ કરવામાં આવી હતી.

જેમાં નોંધવામાં આવતી ફરિયાદને લાગતા-વળગતા જિલ્લા કક્ષાના અધિકારીને પહોંચાડવામાં આવતી હતી તથા તેની એક નકલ પોસ્ટ મારફત ફરિયાદીને પણ આપવામાં આવતી હતી. જિલ્લા કક્ષાના અધિકારીઓ આ તમામ ફરિયાદોનું નિરાકરણ લાવતા હતા.

કેન્દ્રીય રોજગાર ગેરંટી કાઉન્સિલના સભ્ય શ્રી નિખિલ ડે તથા આન્ધ્રના પ્રતિનિધિએ ગુજરાતના આ મોડેલની ટીકા કરતાં સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની સ્વતંત્રતા અને પ્રામાણિકતા બાબતે શંકા વ્યક્ત કરી હતી. તેઓએ જણાવ્યું હતું કે રાજ્ય સરકારની નાણાકીય સહાય તથા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની અનેક કામગીરીઓની વ્યસ્તતા સોશિયલ ઓડિટ જેવી કામગીરી વિશે પૂરતું ધ્યાન ન દાખવી શકવાની સંભાવનાઓ ઊભી કરે છે. આ અંગે ગુજરાતના પ્રતિનિધિના જવાબે કેન્દ્રીય મંત્રીને અચંબામાં મૂકી દીધેલા. સ્વૈચ્છિક સંસ્થા સાથે આ કામગીરી માટેના જોડાણ અંગેના પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં ગુજરાતના પ્રતિનિધિએ જણાવ્યું કે ઉન્નતિ સંસ્થાની પસંદગી પારદર્શી ખુલ્લી જાહેર નિવિદા (ટેન્ડર) પ્રક્રિયા દ્વારા કરવામાં આવી હતી.

ત્યારબાદ કેન્દ્રીય મંત્રીએ બીજાં રાજ્યોની સોશિયલ ઓડિટની પદ્ધતિઓ વિશે જાણકારી મેળવી હતી. જે મુજબ આન્ધ્ર પ્રદેશમાં સોશિયલ ઓડિટ માટે ખાસ સોસાયટી રજિસ્ટર કરવામાં આવી છે જ્યારે છત્તિસગઢમાં સરકારી વિભાગના નિયામક જ આ કામગીરી સંભાળે છે. આન્ધ્રના પ્રતિનિધિએ રજિસ્ટર્ડ સોસાયટી દ્વારા જ સોશિયલ ઓડિટ હાથ ધરવાના નિયમની દલીલ કરતાં ગ્રામીણ મંત્રાલયે સ્પષ્ટતા કરી હતી કે નિયમ અનુસાર કોઈ પણ સ્વતંત્ર સંસ્થા દ્વારા આ કાર્યવાહી કરાવવાની જોગવાઈ છે. ગુજરાતના એન.આર.ઈ. જી.એસ.ના નાયબ કમિશનરશ્રી અન્સારીએ જણાવ્યું હતું કે, ચાલુ સાલે ગુજરાત સરકારે સતત બે વર્ષ માટે આ કામગીરી સોંપવા સામાજિક સંસ્થાઓ પાસેથી અરજી મંગાવી છે.

ગુજરાતની પદ્ધતિને આવકારતાં કેન્દ્રીય મંત્રીશ્રી જયરામ રોમેશે રાજસ્થાન સરકારની આ વિશેની કામગીરી બાબતે અફસોસ વ્યક્ત કરતાં રાજસ્થાનને સોશિયલ ઓડિટ માટે અસરકારક કામગીરી નિશ્ચિત કરવા જણાવ્યું હતું. તેમણે આન્ધ્ર દ્વારા સૂચિત મોબાઈલ એન.આર.ઈ.જી.એસ. કોર્ટસૂની સંભાવના ચકાસવા પણ તૈયારી દર્શાવી હતી.

નોબેલ વિશ્વ શાંતિ પુરસ્કાર-૨૦૧૧:

ત્રણ મહિલાઓને ફાળે

2011ની સાલ માટે વિશ્વપ્રસિદ્ધ નોબેલ શાંતિ પુરસ્કારથી ત્રણ મહિલાઓને સન્માનિત કરવામા આવી છે. તારીખ 10 ડિસેમ્બરના રોજ આ પુરસ્કારના અર્પણ માટે નોબેલ શાંતિ પુરસ્કાર માટે વરણી કરનાર સમિતિએ સૌ પ્રથમવાર વિશ્વસ્તરે શાંતિ પ્રસ્થાપિત કરવામાં મહિલાઓના મહત્વપૂર્ણ યોગદાનને સ્વીકૃતિ આપી છે. આ ત્રણ સન્માનિત મહિલાઓમાં આફ્રિકાના સૌ પ્રથમ લોકતાંત્રિક રીતે ચૂંટાયેલાં લિબેરીયાનાં પ્રમુખ શ્રી એલન જોનસન સર્લીફ, લિબેરીયાનાં જ મહિલા અધિકાર માટે ઝડુમનાર શ્રી લીમાહ બોવી તથા યમનનાં પત્રકાર અને મહિલા ક્રાંતિકારી શ્રી તવક્કુલ કરમાનનો સમાવેશ થાય છે. જેઓમાં રૂ. 1.5 મિલિયન ડોલર રકમ સરખે હિસ્સે વહેંચવામાં આવી છે.

નોબેલ સમિતિએ આ ત્રણ મહિલાઓની પસંદગી બાબતે જણાવ્યું છે કે, આ ત્રણેય મહિલાઓએ અહિંસક આંદોલન દ્વારા મહિલાઓની સલામતી તથા તેઓના અધિકારોની રક્ષાના મુદ્દાને લઈ સમાજમાં શાંતિ પ્રક્રિયા બહાલ કરવાનાં કામોમાં સક્રિય યોગદાન આપ્યું છે. જ્યાં સુધી સમાજના દરેક ક્ષેત્રમાં વિકાસની પ્રક્રિયાઓને પ્રભાવિત કરવા માટે પુરુષોને જેટલી તકો મળે છે તેને સમકક્ષ તકો મહિલાઓને મળતી નહીં થાય ત્યાં સુધી આપણે સંપૂર્ણ લોકશાહી અને ચિરકાલિન શાંતિ સ્થાપી શકીશું નહિ. આ ત્રણ મહિલા વિજેતાઓના ઉમેરા સાથે નોબેલ શાંતિ પુરસ્કાર મેળવનાર મહિલાઓની સંખ્યા હવે પંદરે પહોંચી છે. જ્યારે 1901થી અપાતા આ પુરસ્કારોમાં 85 પુરુષોએ શાંતિ પુરસ્કાર મેળવ્યા છે. વિવિધ ક્ષેત્રમાં યોગદાન માટે 43 મહિલાઓને નોબેલ પુરસ્કારથી નવાજવામાં આવ્યાં છે.

72 વર્ષના લિબેરીયાના પ્રમુખશ્રી શર્લીફ, હાર્વડ યુનિવર્સિટીમાં તાલીમ પામેલા અર્થશાસ્ત્રી છે. તેઓ વર્લ્ડ બેંક, રાષ્ટ્ર સંઘ તથા લિબેરીયન સરકારમાં ઉચ્ચપદો પર ફરજ બજાવી ચૂક્યાં છે. દાયકાઓ સુધી ચાલેલા ગૃહયુદ્ધ બાદ 2005ની સાલમાં સૌ પ્રથમવાર શ્રી શર્લીફ લોકનેતા તરીકે ઉભરી આવેલા અને તેમના પ્રયત્નોના ફળ સ્વરૂપે પ્રાંતમાં લાંબા સમય બાદ શાંતિ બહાલ થઈ હતી. લિબેરીયામાં અસમાનતા, હિંસા અને ભ્રષ્ટાચાર સામે સતત લડત આપતાં તેઓએ જાનના જોખમોને અવગણીને પણ બાળકો માટે મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણી તથા ભ્રષ્ટાચાર વિરુદ્ધના પગલાંઓ લઈ લિબેરીયામાં આર્થિક સમાજિક વિકાસ સાધી પ્રાંતમાં મહિલાઓની સ્થિતિ મજબૂત કરી.

લિબેરીયામાં લોખંડી મહિલા તરીકે લોકપ્રિય શર્લીફ સાથે નોબેલ

શાંતિ પુરસ્કાર વહેંચનાર લિબેરીયાનાં જ બીજા મહિલા છે 39 વર્ષનાં સામાજિક કાર્યકર શ્રી લીમાહ બોવી. જેઓ વીમેન ઈન પીસ એન્ડ સિક્યોરીટી નેટવર્કનાં કાર્યકારી નિયામક છે તથા આફ્રિકન વીમેન લીડર્સ નેટવર્ક ફોર રીપ્રોડક્ટિવ હેલ્થ એન્ડ ફેમિલી પ્લાનિંગના સભ્ય પણ છે.

શ્રી બોવીએ પણ 2000ની સાલથી લિબેરીયામાં શાંતિ પ્રક્રિયા બહાલ કરવાનાં પાયાનાં કામોમાં ભારે યોગદાન આપ્યું છે. તેઓએ યુદ્ધમાં બાળકોની સૈનિકો તરીકેની ભરતી તથા મહિલાઓ ઉપર અત્યાચારો બાબતે આકરાં આંદોલનો કર્યાં હતાં. 2003ની સાલમાં તેઓએ હજારો મહિલાઓને નેતૃત્વ પૂરું પાડી શાંતિ મંત્રણા માટે આવેલા પ્રતિનિધિઓને શાંતિ કરાર સ્વીકારવા દબાણ ઊભું કર્યું હતું. 2004ની સાલથી શ્રી બોવીએ લિબેરીયાના ટ્યૂ એન્ડ રીકન્સિલિયેશન કમિશનના કમિશનર તરીકે ફરજ બજાવી છે. તેઓ લિબેરીયા સહિત આફ્રિકાના અનેક પ્રાંતોમાં શાંતિ, સાક્ષરતા અને રાજકીય પ્રક્રિયામાં મહિલાઓની ભાગીદારીના ક્ષેત્રે નોંધપાત્ર યોગદાન આપી રહ્યા છે.

આ બંને આફ્રિકન મહિલાઓની સાથે નોબેલ શાંતિ પુરસ્કારથી સન્માનિત થયેલા ત્રીજા મહિલા છે આરબ દેશ-યમનનાં આંદોલનકારી પત્રકાર શ્રી તવ્વકુલ કરમાન. 32 વર્ષના યુવાન મહિલા પત્રકાર કરમાને આરબ દેશમાં પત્રકારત્વની સ્વતંત્રતાના ક્ષેત્રે ભારે લડત આપી છે. તેઓએ યમનમાં લોકતંત્રની સ્થાપના અને મહિલાઓના અધિકારો ક્ષેત્રે મહત્વનું યોગદાન આપી 2005ની સાલમાં મહિલા પત્રકારોનું એક સંગઠન પણ સ્થાપ્યું છે. યમનમાં 33 વર્ષ સુધી એકહથ્થુ શાસન કરનાર પ્રમુખ સાલેહની સામે યુવાનોને જાગૃત અને સક્રિય કરવા સુશ્રી કરમાન પ્રેરણાદાયી નેતૃત્વ પૂરું પાડી રહ્યાં છે. આરબનાં તેઓ સૌ પ્રથમ મહિલા છે જેમને નોબેલ શાંતિ પુરસ્કારથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યાં છે.

‘સેવા’નાં શ્રી ઈલાબહેનની ઈન્દિરા ગાંધી પીસ પ્રાઈઝ માટે પસંદગી

તાજેતરમાં ઈન્દિરા ગાંધી મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ દ્વારા શ્રી સુમન દુબેએ ‘સેવા’ સંસ્થાના શ્રી ઈલાબહેન ભટ્ટની પસંદગી ‘ઈન્દિરા ગાંધી પીસ પ્રાઈઝ’ માટે થઈ હોવાની જાહેરાત કરી છે. શ્રી ઈલાબહેન ભટ્ટ ૧૯૭૨થી બહેનો વચ્ચે વિકાસલક્ષી કામો કરી રહ્યાં છે. ૬૦૦ જેટલી બહેનોથી શરૂ થયેલા બહેનોના સંગઠનમાં આજે ૧૩ લાખ બહેનો જોડાઈ ચૂકી છે. હાલમાં ‘સેવા’ સંસ્થા દ્વારા રાજસ્થાન અને ગુજરાતનાં ગામોમાં બે લાખ જેટલા સૂર્ય ફાનસો પહોંચ્યાં છે. આમ, ગ્રીન પાવરની દિશામાં પણ તેમણે અસાધારણ કામગીરી કરી છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય

પંચાયતી રાજ થકી સુશાસન

ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વસતી પ્રજાનું રોજબરોજનું જીવન સરળતાથી ચાલે તે માટે જરૂરી તમામ નાગરિક સુવિધાનાં કાર્યો, વિકાસનાં કામો, સામાજિક ન્યાય અને સમાજ કલ્યાણને લગતી દરેક કામગીરીઓ, રોજગારી, આપાતકાલીન રાહત કામગીરી તેમ જ આયોજન અને વહીવટને લગતી કામગીરી પંચાયતે બજાવવાની હોય છે. આ કામગીરીઓ માટે આપણે ત્યાં પંચાયતી રાજનાં ત્રણ સ્તરો નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યાં છે. આ ત્રણેય સ્તરે તમામ કામગીરી તટસ્થ રીતે, સમયસર તથા આયોજનપૂર્વક ચાલતી રહે ત્યારે સુશાસનની પરિસ્થિતિ સર્જાય છે. આ અંગેની મુખ્ય અને મહત્વની જે બાબતો છે તેનાથી

સંસ્થાના કર્મશીલો તથા ગામડામાં સૂક્ષ્મ સ્તરે કામ કરતા કાર્યકરોને જાણકારી આપવા 'બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટરે' પંચાયતી રાજ થકી સુશાસન પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું છે.

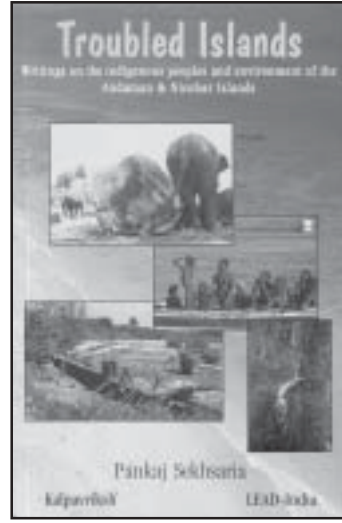
શ્રી રમેશભાઈ શાહ લિખિત આ પુસ્તકનું લખાણ બે વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. તેના પહેલા ભાગમાં મુખ્યત્વે ગ્રામ સભા સહિત પંચાયતી રાજનું માળખું, ત્રણેય સ્તરની પંચાયતોનાં કાર્યો, ફરજો અને અધિકારો, તેમના

પદાધિકારીઓની સત્તાઓ અને કાર્યો, પંચાયતોનાં નાણાકીય સાધનો, બજેટ, ગ્રામ વિકાસની યોજનાઓની યાદી તથા આદિવાસી વિસ્તારના વિશિષ્ટ પંચાયતી રાજના વિવરણનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે બીજા ભાગમાં સામાજિક સમસ્યાઓ અને તેના ઉકેલોના વિષયને આવરી લેવામાં આવ્યો છે. તેમાં દલિતો ઉપરના અત્યાચારો, રોજગારીના પ્રશ્નો, મનરેગા યોજનાની વિગતો તથા અન્નના અધિકાર સંબંધિત યોજનાઓના પરિચયનો સમાવેશ થાય છે.

લેખક: રમેશ મ. શાહ. પ્રાપ્તિસ્થાન: બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર, સેન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજ કેમ્પસ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯. ફોન: ૦૭૯-૨૬૩૦૪૯૨૮.

ટ્રબલ્ડ આઇલેન્ડ્સ

(આંદામાન નિકોબાર ટાપુઓના આદિમ લોકો તથા પર્યાવરણ વિશેનું આલેખન)

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં આંદામાન-નિકોબારમાં વસતી શિકારી આદિમ જાતિના લોકો તથા ત્યાંના નાજુક પર્યાવરણ વિશે ઘણાં અભ્યાસલક્ષી કાર્યો હાથ ધરવામાં આવ્યાં છે. આમ છતાં છેલ્લા વર્ષોમાં અમલમાં આવેલી વિકાસની નીતિઓ તથા કાર્યો, આ પ્રજાની જરૂરિયાતો તથા ટાપુઓના જીવવૈવિધ્યપૂર્ણ નાજુક પર્યાવરણ માટે અસંવેદનશીલ અને નુકસાનકર્તા સાબિત થઈ રહ્યા છે. આ ટાપુઓ ઉપર વસતા લોકો, વનો અને જીવોનું અસ્તિત્વ

જ જોખમમાં મૂકાઈ ગયું છે. છેલ્લા દાયકામાં આંદામાન નિકોબાર ટાપુઓ ઉપર લખાયેલાં સંશોધનાત્મક પ્રકાશનોમાં કે માધ્યમોમાં આ દૃષ્ટિકોણનો અભાવ દેખાય છે. જ્યારે આ પુસ્તકના લેખક શ્રી પંકજ સેખસરીયાએ ૧૯૯૮થી સતત આ મુદ્દાને અનેક લેખો દ્વારા સમાજ સમક્ષ મૂકવા પ્રયત્નો કર્યા છે. આ પુસ્તક વાસ્તવમાં તેમના એ તમામ લેખોનું સંકલન છે જે આ અગાઉ 'ફન્ટલાઈન', 'ધ હિન્દુ', 'ઈકોનોમિક એન્ડ પોલિટિકલ વીકલી' અને 'સેન્યૂરી-એશિયા' જેવા અખબારો અને સામયિકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. આ પુસ્તકમાં આંદામાન નિકોબાર ટાપુઓની વિખૂટી ઓળખ, ઈતિહાસ, આદિમ પ્રજાની જીવનરીત અને વર્તમાન પરિસ્થિતિ, તેમની સાથે વિકસિત સમાજના વ્યવહારો, આંદામાન-નિકોબારનાં જંગલોનો ખાત્મો, ટાપુઓ ઉપર વિલસતો પ્રકૃતિનો નયનરમ્ય ખજાનો, સુપ્રિમ કોર્ટમાં પહોંચેલી આ ટાપુઓ અંગેની સમસ્યાઓ વગેરે વિષયને આવરી લેતા લેખોનો સમાવેશ થાય છે. વાસ્તવમાં આપણા દેશનો જ એક મહત્વનો અને અપ્રતીમ હિસ્સો એવા આ ટાપુઓની વિકાસના કારણે સર્જાયેલી દુર્દશા વિશે જાણવા ઉત્સૂક તમામ માટે આ લેખો સંશોધનાત્મક વિગતો રજૂ કરે છે. જ્યાંનું જીવન આઝાદી પછી પણ દાયકાઓ સુધી પ્રકૃતિમય-નિરામય રહ્યું છે, તેવા અદ્વિતીય ટાપુઓની સાંપ્રત

સમસ્યાઓ 'ટ્રબલ્સ આઈલેન્ડ્સ'માં રજૂઆત પામી છે.

લેખક: પંકજ સેખસરિયા. પ્રકાશક: કલ્પવૃક્ષ, ઓપાર્ટ. ૫, શ્રી દત્ત કૃપા, ૯૦૮, ડેક્કન જીમખાના, પુણે-૪૧૧૦૦૪. ઈમેલ: psekhsaria@gmail.com તથા લીડ ઇન્ડિયા, નવી દિલ્લી, ઈમેલ: office@leadindia.org કિંમત રૂ.૧૨૦/-

અનુસૂચિત જાતિ તથા અનુસૂચિત જનજાતિ (અત્યાચાર નિવારણ) ધારાના ૨૦ વર્ષ - રિપોર્ટ કાર્ડ

અનુસૂચિત જાતિ તથા અનુસૂચિત જનજાતિના લોકો ઉપર કરવામાં આવતા અત્યાચારોને રોકવા માટે અમલમાં મૂકવામાં આવેલા કાયદાઓ આજે પણ જોઈએ તેટલા અસરકારક નથી તેની પાછળ આપણા સમાજમાં ઘર કરી ગયેલાં કેટલાંક દૂષણો છે જેને નાબૂદ કરવા માટે એક રાષ્ટ્ર તરીકે આપણે બહુઆયામી કાર્યો હાથ ધરવા પડશે. અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ (અત્યાચાર નિવારણ) ધારો-૧૯૮૯, આપણા દેશમાં સામાન્ય

નાગરિકની સલામતી અને જરૂરિયાતોને પૂરી કરવા માટે અમલમાં રહેલા સામાન્ય કાયદાઓ, આ છેવાડાના સમુદાયના અધિકારોની રક્ષા કરવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા છે, તેની સાબિતી છે. છેલ્લાં ૨૦ વર્ષમાં ઉપરોક્ત કાયદો કેટલે અંશે તેમ કરવામાં સફળ રહ્યો છે, આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા તથા રીતરિવાજો આજે પણ કેટલા રૂઢિવાદી છે, તથા આ કાયદાનો અમલ આજે પણ ક્યાં અને કેટલો બિન-અસરકારક રહ્યો છે તેનો ચિતાર આ અહેવાલમાં રજૂ થયો છે. તેમાં વિશ્લેષિત કરાયેલા વર્ષ ૧૯૮૫થી ૨૦૦૭ સુધીના આંકડાઓ દર્શાવે છે કે આ કાયદાના અમલ મારફત કોર્ટમાં આવેલા કુલ કેસોમાંથી માત્ર ૪.૬ ટકા કેસોની સુનાવણી જ પૂરી કરવામાં આવી છે. જ્યારે રોજના લગભગ ૯૩ ગુનાઓ નોંધવામાં આવી રહ્યા છે. આ કાયદાના અમલીકરણનાં ૨૦ વર્ષનાં લેખાંજોખાં આપતા આ અહેવાલમાં અનુસૂચિત જાતિ - જનજાતિના સમુદાયોને સામાજિક સુરક્ષા પ્રદાન કરવા માટે પોલીસ, ન્યાયપાલિકા તથા સંલગ્ન વિભાગોની કાર્યપ્રણાલિમાં રહેલાં ખામીયુક્ત પાસાંઓના ઉલ્લેખ સાથે તે નિવારવા માટે જરૂરી પગલાંઓની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

આ રિપોર્ટ કાર્ડમાં છેલ્લાં વીસ વર્ષ દરમ્યાન અનુસૂચિત જાતિ-

જનજાતિ - અત્યાચાર નિવારણ ધારાના અમલ માટે સરકાર દ્વારા ફાળવવામાં આવતાં નાણાં તથા તેના ખર્ચની વિગતો પણ આપવામાં આવી છે. અંગ્રેજી અને હિન્દી, બન્ને ભાષામાં ઉપલબ્ધ આ અહેવાલમાં જાતિવાદ, પ્રાંતવાદ, આતંકવાદ, સાંપ્રદાયિકતા વગેરે કારણોસર અનુસૂચિત જાતિ-જનજાતિ સહિત અન્ય છેવાડાના સમુદાયો ઉપરના અત્યાચારના કેસોની સ્થિતિ પણ દર્શાવવામાં આવી છે.

પ્રકાશક: અનુસૂચિત જાતિ અને અનુ. જનજાતિ (અત્યાચાર નિવારણ) ધારાના સશક્તિકરણ માટે રચાયેલું રાષ્ટ્રીય ગઠબંધન. સહયોગ રાશિ: રૂ. ૧૦૦. પ્રાપ્તિસ્થાન: ૮/૧, તીસરી મંજિલ, સાઉથ પટેલ નગર, નવી દિલ્લી-૧૧૦૦૦૮. ફોન: ૦૧૧-૪૫૬૬૮૩૪૧, ઈમેલ: ncdhr@vsnl.net

સુપ્રિમ કોર્ટ ઓર મુસ્લિમ નિજી કાનૂન

મહિલાઓના વિકાસના સંદર્ભે ભારતીય બંધારણનું નિર્માણ મહત્વપૂર્ણ ઘટના માનવવામાં આવે છે, કારણ કે આ બંધારણમાં સામાજિક લિંગના આધારે બિનભેદભાવને મૂળભૂત અધિકારની યાદીમાં આવરી લેવાઈ, સમાન સંરક્ષણ, સાર્વજનિક રોજગારની સમાન તકો વગેરે દ્વારા મહિલાઓના ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવી શકે તેવી વ્યવસ્થાઓ ઊભી કરવા માટેનું આશ્વાસન આપે છે, પરંતુ તેમ છતાં બંધારણીય બાંધધરી મહિલાઓની આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિમાં નહીવત્ બદલાવ લાવી શકી છે. આ ઉપરાંત, લિંગ સમાનતા, બિન-ભેદભાવ અને ધર્મની પસંદગીની સ્વતંત્રતા આપણા બંધારણો આપી હોવા છતાંયે 'ધાર્મિક નીજી કાનૂન' અનેક પ્રકારની રૂઢિગત રીતરિવાજોની પકડ જમાવી રાખે છે. ભારતના અગ્રણી વકીલ અને મહિલા અધિકાર કાર્યકર્તા શ્રી સૌમ્યા ઊમા વિખિત અને સુશ્રી સોફિયા ખાન અનુવાદિત આ પુસ્તકમાં મુસ્લિમ નીજી કાનૂન સંબંધિત પોતાના અધિકારો માટે જે મુસ્લિમ મહિલાઓએ સુપ્રિમ કોર્ટ સુધી લડત આપી તેવા કેટલાક કિસ્સાઓ લઈ આ સંબંધિત વ્યાપક સમસ્યાઓ અંગેની જાણકારી ફેલાવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

ભારતમાં મુસલમાન સહિત દરેક ધાર્મિક સંપ્રદાય અલગ અલગ જ્ઞાતિ કે પરિવારોમાં રૂઢિગત કાયદાઓ હેઠળ આવે છે. જેના અંતર્ગત લગ્નસંબંધો, તલાક, ભરણપોષણ, વારસા હક્ક તથા ઉત્તરાધિકારીને લગતા હક્કોના પ્રશ્નો હાથ ધરવામાં આવે છે. આ સંદર્ભે જોઈએ તો મુસ્લિમ કાયદાઓ મોટા ભાગે પરંપરાઓ તથા પ્રણાલિગત કાયદાઓમાં બંધાયેલા છે. જેના સારાં-નરસાં પાસાંઓ છે તથા તેમાં પણ સુધારાઓની આવશ્યકતા રહેલી છે, પરંતુ ભારત એક ધર્મનિરપેક્ષ લોકતાંત્રિક દેશ હોવાથી સુપ્રિમ કોર્ટ દેશની મુસ્લિમ મહિલાઓના અધિકારોનું રક્ષણ કરતા કેટલાક સીમાચિહ્નરૂપ ચૂકાદાઓ આપ્યા છે. જેમાંથી

કેટલાક વીણી-ચૂંટીને આ પુસ્તકમાં સમાવવામાં આવ્યા છે.

કાયદા, મહિલાઓની તમામ સમસ્યાનું નિવારણ લાવી શકે નહિ, તેમ છતાં ૨૧મી સદી મહિલાઓ માટે 'કાયદાકીય સાક્ષરતા સદી' બને તેવા ઉમદા હેતુસર સુશ્રી સોફિયા ખાને આ પુસ્તક રજૂ કર્યું છે. સુપ્રિમ કોર્ટ દ્વારા મુસ્લિમ નીજી કાનૂનને લઈ

મુસ્લિમ મહિલાઓના અલગ અલગ પ્રશ્નો અને અધિકારો સંદર્ભે આપેલા ચુકાદાઓ દ્વારા તેમણે વિવાહની કાનૂની પરિભાષા, ગર્ભવતી મહિલા સાથેના લગ્નની કાયદેસરતા, વિવાહના ફરજિયાત રજિસ્ટ્રેશનનું અગત્ય, અવિવાહિત માતાના પોતાના બાળક ઉપરના અધિકારો, એકતરફી તલાક, ન્યાયાલય દ્વારા વિવાહ-વિચ્છેદ અને મુસ્લિમ કાયદાઓ, મૌલવીઓ દ્વારા જાહેર કરાતા ફતવા (ધાર્મિક આદેશો)ની ન્યાયિક કાયદેસરતા, મેહર, તલાક બાદ પત્નીને મળનારા ભરણપોષણના અધિકાર, બહુપત્નીત્વ અને પ્રથમ પત્નીને ભરણ પોષણનો અધિકાર, વૈવાહિક સંપત્તિમાં અધિકાર, મૌખિક ભેટની કાયદેસરતા, બાળકોની કાયદેસરતા અને તેમને મળવા પાત્ર ભરણ પોષણના હક્કો, તથા વકફ બૉર્ડ અને મહિલાઓને ભરણ પોષણની સહાય વગેરે જેવા અનેક મહત્વના મુદ્દાઓને આવરી લીધા છે. હિન્દી ભાષામાં ઉપલબ્ધ આ પુસ્તક મુસ્લિમ મહિલા અધિકારો સંબંધે કાર્યરત સામાજિક કાર્યકરો, વકીલો તથા આ ક્ષેત્રે શિક્ષણ મેળવી રહેલા વિદ્યાર્થીઓ માટે અત્યંત મહત્વનું અને માર્ગદર્શક પુસ્તક તરીકે યોગ્ય છે.

લેખિકા: સૌમ્યા ઊમા. અનુવાદક: સોફિયા ખાન. હિન્દી આવૃત્તિ પ્રકાશક: સફર, ડી-૧, રીજન્સી પાર્ક પ્લાઝા, અંબર ટાવર સામે, સરખેજ રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૫૫. ફોન: ૦૭૯-૨૬૮૨૦૨૭૨. ઈમેલ: safar7@rediffmail.com

અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ (અત્યાચાર નિવારણ) ધારો-૧૯૮૯ના અમલ માટે પ્રસ્તાવિત સંશોધન

અનુસૂચિત જાતિ / જનજાતિની સુરક્ષા માટે એક સાધનના સ્વરૂપમાં અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ - અત્યાચાર નિવારણ ધારો ૧૯૮૯ અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો. તેના અમલ સાથે એવી અપેક્ષા હતી કે આ સમુદાયના ગરીબ-પછાત લોકો ઉપર અન્ય જાતિના લોકો દ્વારા કરવામાં આવતા અત્યાચારો દૂર થશે, પરંતુ

પીડિત વ્યક્તિઓ, સમુદાયો, તેના સાક્ષીઓ, સામાજિક કાર્યકર્તાઓ અને સંસ્થાઓનો સ્પષ્ટ અનુભવ રહ્યો છે કે આ ધારાના અમલનાં ૨૦ વર્ષ થયાં છતાં પરિસ્થિતિમાં ખાસ બદલાવ આવ્યો નથી. આ ધારાનો વાસ્તવિક અમલ થવો હજુ બાકી છે. આ કાયદો અમલમાં આવ્યા બાદ તે મારફત થનારી સજાના ભયથી કેટલાક ક્ષેત્રોમાં પરિસ્થિતિ

નિયંત્રણમાં જરૂર આવી છે, પરંતુ તેનાથી પીડિત લોકોને મળનારા ન્યાયની બાબતમાં હજુ પણ ખામીઓ મોજૂદ છે. આથી જ આ ધારાનાં ૨૦ વર્ષ પૂરાં થતાં વિવિધ સંગઠનો, કાર્યકર્તાઓ, વિષય નિષ્ણાતો કે જેઓ અનુસૂચિત જાતિ / જનજાતિ ધારાના અમલ અંગે કાર્યરત છે તેઓને તેની સમીક્ષા કરવાની જરૂરત અનુભવાતા તેના કાયદાકીય સંશોધન અંગેની કામગીરી હાથ ધરવામાં આવી. જેથી આ કાયદો વધારે પ્રભાવી સ્વરૂપે અમલમાં આવી શકે.

તાજેતરમાં જ અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ (અત્યાચાર નિવારણ) અધિનિયમના સશક્તિકરણ માટે રચાયેલા રાષ્ટ્રીય ગઠબંધન દ્વારા આ સંશોધનોને રજૂ કરતો એક પ્રસ્તાવિત દસ્તાવેજ - સમીક્ષા માટે બહાર પાડવામાં આવ્યો છે. આ પ્રસ્તાવિત સંશોધન પેપરમાં અનુસૂચિત જાતિ/જનજાતિ ધારાની મૂળભૂત કલમોમાં જરૂરી શાબ્દિક સુધારણાઓ, ગુનાની ગંભીરતા અને સજાના પ્રમાણને અર્થઘટિત કરવાની મર્યાદાઓ અને જરૂરિયાતો, નવા પ્રકારના અપરાધો - અત્યાચારોના ઉદ્ભવ, સજા વધારવાનાં સૂચનો પાછળનાં કારણો, મજૂરી કે વેતનના દરની ચૂકવણીમાં આચરવામાં આવતી ગેરરીતિઓ અને ભેદભાવ, કેસની યોગ્ય ધારા હેઠળ નોંધણી ન થવી, નોંધણીમાં વિલંબ થવો, ફરિયાદની ટૂંકમાં નોંધ કરવી, ધરના સામાનની લૂંટફાટ કે સંપત્તિનો નાશ, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ભેદભાવ, અપહરણ અને અત્યાચાર, સામાજિક-આર્થિક બહિષ્કાર વગેરે જેવા અનેક અત્યાચારોના વિગતવાર વિવરણ અને તેની સામે ન્યાય અપાવવા જરૂરી ભાષાકીય, કાયદાકીય અને વહીવટી ક્ષેત્રે બારીક બદલાવો અંગેનાં સૂચનો વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિના પીડિત લોકોને યોગ્ય ન્યાય મળવાનો શરૂ થાય અને તે માટેનો કાયદો વધારે અસરકારક અને પ્રક્રિયા વધારે સંવેદનશીલ અને ઝડપી બને તે હેતુસર આ દસ્તાવેજ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રાપ્તિસ્થાન: સેક્રેટેરિયેટ, ૮/૧ ત્રીજો માળ, સાઉથ પટેલ નગર, નવી દિલ્લી-૧૧૦ ૦૦૮. ઈમેલ: ncspa2009@yahoo.in

છેલ્લા ચાર માસના સમયગાળા દરમિયાન 'ઉન્નતિ' દ્વારા નીચે મુજબની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી:

૧. સામાજિક સમાવેશ અને સશક્તિકરણ

જુલાઈ-2011માં યોજાયેલી જનસુનાવણીમાં રજૂ કરવામાં આવેલા કેસોના ફોલોઅપ તરીકે માધ્યમો દ્વારા દબાણ ઊભું કરતાં તથા દલિત અધિકાર અભિયાનના કારણે બિરામી અને બાડમેરના યુવાનોના ખૂનના કેસોમાં અપરાધીઓની ધરપકડ કરવામાં આવી છે. અન્ય પાંચ કેસોમાં તત્કાળ ચલાન અને જામીનની અરજીઓ રદ કરવામાં આવી. છેલ્લાં બે વર્ષમાં અન્યાયના 50 કિસ્સાઓના તથ્યોની જાણકારી મેળવવાની કામગીરી હાથ ધરવામાં આવી. જેમાંથી 7 કેસો માટેની કામગીરી આ સમયગાળામાં હાથ ધરવામાં આવી. અન્યાયના કુલ 110 કેસોમાં કાયદાકીય માર્ગદર્શન અને સહયોગ પૂરો પાડવામાં આવ્યો. જેમાંથી આઠ કેસોને તાજેતરમાં જ આવરી લેવામાં આવ્યા. આ કેસોમાં ચાર કેસો બિનદલિત દ્વારા દલિતોને મારપીટ, એક ખૂનનો, બેમાં ઘરેલું હિંસા તથા એક જમીન દબાણના કેસનો સમાવેશ થાય છે.

બાડમેર, જેસલમેર અને જોધપુર જિલ્લાનાં 70 ગામોમાં જમીન ઉપર દબાણ અને ઘરેલું હિંસા સંદર્ભે હાથ ધરવામાં આવેલા સહભાગી અભ્યાસના આધારે 12 નવે. 2011ના રોજ દલિત અને જમીનો - સ્થિતિ અને સંલગ્ન સમસ્યાઓ વિશે એક ચર્ચા યોજવામાં આવી. જેમાં 75 વ્યક્તિઓએ ભાગ લીધો. શાળામાં દલિત

બાળકો પ્રત્યે ભેદભાવના 2 અને પાણીના સ્રોતના ઉપયોગમાં ભેદભાવ સંબંધના એક કિસ્સા અંગે માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું. બાડમેર અને જોધપુર જિલ્લાનાં 45 ગામોની 91 મહિલા આગેવાનોએ સામાજિક લિંગ અને હિંસા વિષય આધારિત ત્રણ દિવસીય અભિમુખતા કાર્યક્રમમાં ભાગ લીધો. 64 ગરીબ પરિવારોને સામાજિક સુરક્ષા સહાય યોજનાઓ સાથે જોડવા માટે જરૂરી સહયોગ પૂરો પાડવામાં આવ્યો. અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિ (અત્યાચાર નિવારણ) ધારો 1989 અને 1995ના પ્રભાવી અમલીકરણ માટે સુપ્રિમ કોર્ટમાં દાખલ કરવામાં આવેલી પીટીશન સંદર્ભે સહકાર્યકરે હાજરી આપી. આ મુદ્દે રાજસ્થાનની સ્થિતિ અંગેના અનુભવો અને માહિતીની જાણકારી આપી.

દલિતોની જમીનો અંગેના મહત્વના પ્રશ્નો	કેસો
બિનદલિત દ્વારા દલિતની જમીન ઉપર દબાણ	285
પોતાના ખેતરમાં જવા માટે રસ્તાની માગણી	215
હદ અંગેની સમસ્યાઓ	144
જમીન ફાળવવામાં આવી હોય, પરંતુ જોડાણોનો બિનદલિતો દ્વારા દુરુપયોગ	9
સરકારી લોનના કારણે જમીનની હરાજી	6
ખોટા દસ્તાવેજો મારફત દલિત જમીનો ઉપર હક્ક મેળવવા	29
ટ્રસ્ટને દલિતની જમીન વેચાઈ હોય જેનો બિનદલિત દ્વારા ઉપયોગ	64
બીજા દલિતના નામનો ઉપયોગ કરી દલિતની જમીનની ખરીદી	46
કુલ	830

વિકલાંગતાના મુદ્દાનો મુખ્ય પ્રવાહમાં સમાવેશ

29 નવેમ્બરથી 1 ડિસેમ્બર, 2011 દરમિયાન વિકલાંગતાનો સમાવેશ અને યુ.એન.સી.આર.પી.ડી. વિષયે ક્ષમતાવર્ધન તાલીમ યોજવામાં આવી. તેમાં ડિસેબિલિટી એડવોકેટી ગ્રુપ-ગુજરાત, અંધ જન મંડળ-અમદાવાદ, પી.એન.આર. સોસાયટી-ભાવનગર અને ઉન્નતિ-અમદાવાદ એમ ચાર સંસ્થાઓના 12 મહિલા અને 21 પુરુષ સહભાગીઓ મળી કુલ 33 વ્યક્તિઓએ ભાગ લીધો. આ તાલિમના મુખ્ય ઉદ્દેશોમાં

વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓના સમાવેશ પ્રત્યેના અભિગમ અને રૂપરેખામાં આવેલાં પરિવર્તનો વિશેની સમજ કેળવવી, યુ.એન.સી.આર.પી.ડી.ના સિદ્ધાંતો અને ઉદ્દેશોને સમજવા તથા વ્યાપક સંવાદ અને વહેંચણી માટે હાલમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી સમાવેશ સંબંધી રીતો (વલણો)નું આલોચનાત્મક પરીક્ષણ કરવા તેમ જ તેના દસ્તાવેજીકરણ માટેનું કૌશલ્ય વધારવા વગેરેનો સમાવેશ થયો હતો.

19 ઓક્ટોબર, 2011ના રોજ માનસિક આરોગ્ય પર કામ કરતી ત્રણ સંસ્થાઓના રીવ્યૂ અને પ્લાનિંગ માટેની બેઠક યોજવામાં આવી. તેમાં આ સંસ્થાઓના 5 વિશેષ શિક્ષકો, 2 ફિઝિયો થેરેપિસ્ટ્સ, 2 માર્ગદર્શકો તથા ઉન્નતિની ટીમે ભાગ લીધો.

આ સંસ્થાઓ મારફત વ્યક્તિગત વિકાસ આયોજનના ફોલો-ઓપની કામગીરીને કેન્દ્રિત કરી બૌદ્ધિક વિકલાંગતા ધરાવતાં 151 બાળકોનું પુનર્વસન કરવા સહયોગ પૂરો પાડવામાં આવ્યો. આ ઉપરાંત, સહયોગી સંસ્થાઓની મુલાકાત લઈ માર્ગદર્શકોએ ટેકો પૂરો પાડ્યો. ત્રણ કેન્દ્રો ઉપર માર્ગદર્શકો દ્વારા કુલ 12 મુલાકાતો લેવામાં આવી. 67 બાળકોને ફિઝિયોથેરેપીની સેવા પૂરી પાડવામાં આવી. કેટલાક વિશેષ શિક્ષકોની વિનંતીને લક્ષમાં લઈ વિશેષ માર્ગદર્શન અને સૂચના પૂરી પાડવા સ્પીચ થેરેપિસ્ટ દ્વારા પણ મુલાકાતો લેવામાં આવી. બે કેન્દ્રો ઉપર 21 બાળકોનું તબીબી મૂલ્યાંકન પણ હાથ ધરવામાં આવ્યું. ત્રણ કેન્દ્રો માટે વિકલાંગ કિશોર-કિશોરીઓની જાતીય સમસ્યાઓ અને બાળરક્ષણ વિશે એક કાર્યશાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. રાષ્ટ્રીય સલાહકાર સમિતિ દ્વારા ‘વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિઓના અધિકારોના બીલ-2011’ અંગે હેંદરાબાદ ખાતે યોજાયેલી બેઠકમાં ‘ઉન્નતિ’ના સહકાર્યકરે ભાગ લીધો

તથા લખનૌ ખાતે ‘સ્પાર્ક ઇન્ડિયા’ના 15 વર્ષની ઉજવણી દિને યોજાયેલા પરિસંવાદમાં વિકલાંગતા ધરાવતી વ્યક્તિના મુખ્ય પ્રવાહમાં સમાવેશ સંદર્ભે રાજ્યની ભૂમિકા વિષય પર રજૂઆત કરવામાં આવી.

વિશેષ પરિયોજના

ગુજરાતના આદિવાસી વિસ્તારોની શાળાઓમાં અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણ માટેનો સેટકોમ કાર્યક્રમ

ઓગષ્ટ-2011માં ગુજરાતના આદિવાસી વિસ્તારોની શાળામાં અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણ માટેના સેટકોમ કાર્યક્રમનો બીજો તબક્કો શરૂ કરવામાં આવ્યો. ઓગસ્ટથી નવેમ્બર-2011 સુધીના સમયગાળામાં નીચે મુજબની પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી:

તા. 9થી 10 સપ્ટેમ્બર, 2011 દરમિયાન વડોદરા, તીલકવાડા, દાહોદ, વલસાડ, સુરત અને સાબરકાંઠાનાં છ સ્થળોએ જિલ્લા કક્ષાના છ અભિમુખતા કાર્યક્રમો યોજવામાં આવ્યા. આ કાર્યક્રમોમાં સહભાગી શાળાઓના અંગ્રેજીના 89 શિક્ષકોએ ભાગ લીધો. ધોરણ-8ના મોડ્યુલમાં કરેલા ફેરફારો તથા વર્ષ-2011-12ના આયોજન બાબતે જાણકારી આપવામાં આવી. આ સમયગાળા દરમિયાન વર્કબુક નં.1 અને નં.2 છાપવામાં આવી તથા 234 શાળામાં તેની વહેંચણી કરવામાં આવી. વર્કબુક નં.3ને છાપવા માટે આપવામાં આવી છે. આ ગાળામાં 1થી 16 સેટકોમ વર્ગોની માસ્ટર ડીવીડી તૈયાર કરવામાં આવી. સહભાગી શાળામાં વહેંચવા માટે તેના 300 સેટ તૈયાર કરવામાં આવ્યા તથા બાયસેગ દ્વારા 17 વર્ગોનું પ્રસારણ કરવામાં આવ્યું. વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણનો ક્યાસ લેવા માટેની વિશેષ વર્કશીટ નં.1 દ્વારા લેવાની પરીક્ષાની

કામગીરીથી માહિતગાર કરવા માટે એક સત્ર ખાસ શિક્ષકો માટે યોજવામાં આવ્યું. પ્રથમ પરીક્ષા ઓક્ટોબર-2011માં લેવામાં આવી. ત્યારબાદ 265 શાળાઓના 6000 વિદ્યાર્થીઓના ગ્રહણ શક્તિ અને વ્યાકરણ અંગેના ગુણો એકત્ર કરવામાં આવ્યા. આ પરિણામ વનબંધુ કલ્યાણ યોજનાની વેબ સાઈટ ઉપર મુકવામાં આવશે. કાર્યક્રમની પ્રગતિની દેખરેખ માટે આ સમયગાળા દરમિયાન 32 શાળાઓની મુલાકાત લેવામાં આવી. તમામ શાળાઓમાં આ કાર્યક્રમનું નિરીક્ષણ કરતા રહેવા માટે 15 સેટકોમ ફેલોઝની એક ટીમ નિમવામાં આવી. સપ્ટેમ્બર-2011માં ધોરણ-9નો અભ્યાસક્રમ વિકસાવવા માટેની તૈયારીઓ કરવામાં આવી.

નવેમ્બર-2011ની છ દિવસીય કાર્યશાળાઓમાં અભ્યાસક્રમ વિકસાવતી ટીમે મુલાકાતો લઈ, ચર્ચાઓ કરી, ધોરણ-9ના પ્રથમ 16 વર્ગો માટેના અભ્યાસક્રમ માટે જરૂરી તમામ પ્રવૃત્તિઓ નિશ્ચિત કરી.

૨. નાગરિક નેતૃત્વ, શાસન અને સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ

21થી 24 નવેમ્બર-2011 દરમિયાન સામુદાયિક સંસ્થાઓ તથા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ અને શાસન વિશે ગુજરાતમાં તાલીમકારોની એક તાલીમ (ટી.ઓ.ટી.)નું આયોજન કરવામાં આવ્યું. દસ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના 23 સહભાગીઓએ આ તાલીમમાં ભાગ લીધો. આ તાલીમનો મુખ્ય હેતુ સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વની સંકલ્પના, સાધનો અને નરેગા યોજના હેઠળ ચાલતી સોશિયલ ઓડિટની પ્રક્રિયા સંદર્ભે તાલીમકારોનું ક્ષમતાવર્ધન કરવાનો હતો. તાલીમના અંતે તમામ સહભાગીઓએ પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વનાં સાધનોના અભ્યાસ માટેની કાર્યયોજના ઘડી કાઢી હતી.

સોશિયલ ઓડિટની પ્રક્રિયા પરત્વે સામુદાયિક નેતાઓની અભિમુખતા માટે ઓક્ટો. 18-19 દરમિયાન અમદાવાદ ખાતે તથા તા. 21-22 દરમિયાન ખેડબ્રહ્મા ખાતે એમ બે દિવસીય, બે કાર્યશાળાઓ યોજવામાં આવી. આ કાર્યશાળાનું પ્રયોજન સોશિયલ ઓડિટના સાધનો અને પ્રક્રિયાઓ બાબતે સમજણમાં વધારો કરી સામાજિક નેતાઓની સોશિયલ ઓડિટ અને સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ બાબતે ક્ષમતાવર્ધન કરવાનું હતું. આ કાર્યશાળામાં કુલ 48 વ્યક્તિઓએ ભાગ લીધો. તેમાં દેખરેખ માટેના અલગ અલગ અભિગમો, દેખરેખના સૂચકો તથા પાયાની સેવાઓની દેખરેખ માટે સમુદાય આધારિત સૂચકો વિકસાવવાની પ્રક્રિયા જેવા વિષયોને આવરી લેવામાં આવ્યા.

ઉપરાંત, ખેડબ્રહ્મા અને અમદાવાદ ખાતે સામુદાયિક પ્રક્રિયા અંગે સહભાગીઓને અભિમુખ કરવા દાખલા રૂપ ગ્રામ સભાઓ પણ યોજવામાં આવી. સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ દર્શાવવાના ભાગ રૂપે સરકારની વિવિધ યોજનાઓ જેવી કે ઇન્દિરા આવાસ યોજના, સફાઈ કામદાર આવાસ યોજના, દીનદયાલ આવાસ યોજના, વિધવા પેન્શન, વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન, જનની સુરક્ષા યોજના, પીડીએસ અને આઈસીડીએસ વગેરે સાથે ગરીબોને જોડવાના પ્રયાસો હાથ ધરવામાં આવ્યા. ઓક્ટોબર-2011માં ધોળકા, દસકોઈ, મોડાસા અને ખેડબ્રહ્મા એમ ચાર સ્થળોએ સામુદાયિક નેતાઓ સાથે એક-એક દિવસની એમ ચાર અભિમુખતા બેઠકો યોજવામાં આવી.

આ બેઠકોનો મુખ્ય હેતુ સમાજના સૌથી જરૂરિયાતમંદ સભ્યોને બી.પી.એલ. કાર્ડ હેઠળની નોંધણીમાં અચૂક સમાવવાનો હતો. શિશુમિલાપ-વડોદરાને રાજ્ય ગાંધી કિશોર-બાલિકા યોજના અથવા સબલા યોજના અંગેનો અભ્યાસ હાથ ધરવા માટે સહયોગ પૂરો પાડવામાં આવ્યો. લો-કોલેજ, ગાંધીનગરના બે વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતમાં પંચાયતી રાજ વિશેનો અભ્યાસ કરવામાં ટેકો પૂરો પાડવામાં આવ્યો. એ જ રીતે મધ્ય ગુજરાત, યુનિવર્સિટીના બે વિદ્યાર્થીઓને 17 નવેમ્બર-2011ના રોજ સાબરમતી રીવરફ્રન્ટ યોજના માટે પિરાણા ખાતેથી વિસ્થાપિત કરવામાં આવેલા લોકોની પરિસ્થિતિ વિશે અભ્યાસ કરવા સહયોગ આપવામાં આવ્યો. લોકવાચા-બુલેટીનનો ત્રીજો અને ચોથો અંક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો.

મનરેગા હેઠળ સામાજિક અન્વેષણ અને ફરિયાદોનું નિવારણ

રાજસ્થાનમાં ગ્રામ કક્ષાના 50 જૂથોમાં 842 મહિલાઓ અને 453 બાળકિશોરીઓ સંગઠિત થઈ. આ જૂથો પ્રાથમિક આરોગ્ય, પ્રાથમિક શિક્ષણ, સંકલિત બાળવિકાસ સેવાઓ, જાહેર વિતરણ વ્યવસ્થા, સામાજિક સુરક્ષા યોજના અને મહાત્મા ગાંધી-નરેગા યોજના જેવી છ પાયાની સેવાઓની દેખરેખની કામગીરીમાં જોડાયેલા છે. 50 બાલોતરામાં અને 34 સિંધરીમાં મળી કુલ 84 કિશોરો અને 26 બાલોતરામાં અને 39 સિંધરીમાં મળી 65 કિશોરીઓને પ્રાથમિક શાળાઓ સાથે જોડવામાં આવી. સામાન્ય રીતે બિન-દલિત વસતિઓમાં જ આંગણવાડીઓ ચલાવવામાં આવે છે. જ્ઞાતિ આધારિત ભેદભાવો અને લાંબા અંતર જેવા અવરોધોના કારણે દલિત સમુદાયના લોકો તેનો લાભ મેળવી શકતા નથી. આથી નવ ગામોમાં નાની આંગણવાડીઓ શરૂ કરવા આ જૂથોએ રજૂઆત કરતાં હાલમાં ત્રણ ગામોમાં તે શરૂ થઈ છે. બાલોતરાનાં

ચાર ગામોમાં બી.પી.એલ. પરિવારોને નિઃશૂલ્ક દવાઓ અને તબીબી સારવાર મેળવવા માટે 58 મેડિકલ કાર્ડ પૂરા પાડવામાં આવ્યા. મહિલા જૂથ દ્વારા સરકારી કાર્યોમાં બેદરકારીના 25 કેસો, આંગણવાડીમાં ભેદભાવનો એક તથા મનરેગા હેઠળના કામોમાં વેતન ચૂકવણીમાં વિલંબ અંગેની ફરિયાદો હાથ પર લેવામાં આવી. જોધપુર જિલ્લાના લૂણી તાલુકામાં મહિલા સમિતિ દ્વારા ચૂંટવામાં આવેલા પ્રતિનિધિ કાર્ય સંભાળી રહ્યાં છે અને તેઓએ પંચાયતની બેઠકોમાં હાજરી આપવા માટે મળતા ભથ્થાની ચૂકવણી ન થવાના મુદ્દે અવાજ ઉઠાવ્યો છે.

ગુજરાતમાં ઓગસ્ટ અને સપ્ટેમ્બર-2011 દરમિયાન ગ્રામીણ વિકાસ કમિશનરની વિનંતીને ધ્યાનમાં લઈ તાલુકા રિસોર્સ ગ્રુપને પુનઃસક્રિય કરવા જિલ્લા કક્ષાની બેઠકો યોજવામાં આવી. આવી કુલ 23 બેઠકોમાં પ્રત્યેક જિલ્લાના સંબંધિત જિલ્લા વિકાસ અધિકારીઓ, ડી.આર.ડી.એ.ના નિયામકો, ટી.ડી.ઓ. તથા એ.પી.ઓ. વગેરેએ હાજરી આપી હતી. આ બેઠકો નવેમ્બર-2011 દરમિયાન યોજાઈ ગયેલી સોશિયલ ઓડિટ અંગેની ઝુંબેશમાં તાલુકા રિસોર્સ ગ્રુપની મહત્વની ભૂમિકાને ધ્યાનમાં રાખી યોજવામાં આવી હતી.

સોશિયલ ઓડિટ અભિયાનમાં નિરીક્ષણ માટે પાટણ, બનાસકાંઠા, પંચમહાલ અને વડોદરા એમ ચાર જિલ્લામાં મુલાકાતો લેવામાં આવી. તે દરમિયાન જાણમાં આવેલા પ્રશ્નોના નિવારણ માટે જિલ્લા અધિકારીઓને જાણ કરવામાં આવી. આ સમયગાળા દરમિયાન ટેલ્ફોન હેલ્પલાઈન મારફત 224 નવી ફરિયાદો નોંધવામાં આવી. ઓક્ટો.-2010થી અત્યાર સુધીમાં 'ઉન્નતિ' સમક્ષ કુલ 803 ફરિયાદો આવી. તેમાંથી 367નું નિવારણ કરવામાં આવ્યું.

3. આપત્તિમાં જોખમમાં ઘટાડો દર્શાવતા સામાજિક નિર્ધારકો

પશ્ચિમ રાજસ્થાનમાં સામુદાયિક કાર્યોને સહકાર પૂરો પાડી સરકારી યોજનાઓ સાથેનું જોડાણ સ્થાપી દલિત મહિલાઓને પાણીની સુવિધા પૂરી પાડવા માટેના પ્રયાસો ચાલી રહ્યા છે. સપ્ટેમ્બર-2011માં યોજાનારી ગ્રામ સભામાં પ્રમાણિત કરવા માટે મનરેગા હેઠળ વર્ષ 2012-13 માટેના કામોનાં આયોજનો માટે રજૂઆતો મોકલવા માટે ગ્રામજૂથોને સંગઠિત અને પ્રોત્સાહિત કરવામાં આવ્યાં. વરસાદી પાણીના સંગ્રહ માટેના ટાંકાઓ તૈયાર કરવાના 860 પ્રસ્તાવો રજૂ કરવામાં આવ્યા.

બાલોતરા, સિંધરી, અને ફલોદી તાલુકાઓનાં 47 ગામોમાં પાણીનાં જાહેર સ્ત્રોતો વિશે હાથ ધરવામાં આવેલા સહભાગી વિશ્લેષણના અંતે આ વિસ્તારોમાં સરકારી પાણીના સ્ત્રોતો જેવા કે પાઈપલાઈન, હેન્ડ પંપ, ટ્યૂબવેલ કે જળાશયોમાં પાણીમાં ખારાશ, અનિયમિતતા તથા તૂટક તૂટક પાણીની પ્રાપ્તિ જેવા પ્રશ્નો જાણવા મળ્યા છે. સંખ્યાબંધ ગામો તો એવા જણાયા જ્યાં પાઈપલાઈન નંખાયા બાદ ત્યાંના સરકારી જળાશયોમાંથી એક પણ દિવસ પાણી ઉપલબ્ધ કરાવાયું ન હોય. સિંધરી અને બાલોતરાના ભૂગર્ભજળમાં ખારાશનું પ્રમાણ નોંધવામાં આવ્યું. વરસાદી પાણી સંગ્રહવા માટેની નાડી, બેદરકારી અને બિનઉપયોગિતાના કારણે ખોરવાયેલી છે. નવ ગામોમાં સામુદાયિક કાર્યો હાથ ધરવામાં આવ્યાં તેમાંથી આઠ ગામોમાં હવે સ્વચ્છ પીવાનું પાણી ઉપલબ્ધ થઈ રહ્યું છે. જિલ્લા કલેક્ટર સમક્ષ બાલોતરા તાલુકામાં આવેલા અકરાલી

જોગીયો કી બસ્તીની રજૂઆત કરતાં તેઓએ માર્ચ-2012 સુધીમાં ગામમાં મીઠું પાણી ઉપલબ્ધ કરાવવા અંગે બાંધકામ આપી. ગોડારાસારા, શિવનગર અને સરનેપાન્જી ગામોમાંથી હેન્ડપંપ માટેની અરજીઓ સુપરત કરવામાં આવી. અહીં હેન્ડપંપ ખોદવામાં આવ્યા અને હવે પાણી મળતું થઈ ગયું છે. ધજો કી ધાનીમાં હેન્ડપંપનું સમારકામ કરવામાં આવ્યું. આકાલ ગામમાં ટ્યૂબવેલનું કામકાજ શરૂ થયું છે.

ફલોદી તાલુકાના જાલોરા ગામે ટ્યૂબવેલનું ખોદકામ તૈયાર થયું છે. જો કે, આ ટ્યૂબવેલ સુધીનું અંતર પાંચ કિલોમીટર જેટલું થાય છે. મહિલા આગેવાનો દ્વારા સતત ફોલોઅપ કરતાં સામૂહિક ટાંકી સાથેનું જોડાણ આપવામાં આવ્યું છે તથા ભૂમિગત જળાશયના બાંધકામની પ્રક્રિયા ચાલુ છે. ચમનનાડી ગામમાંના ભૂમિગત જળાશયમાં મહિલા આગેવાનોની સતત કામગીરીના પરિણામે પાણીની નિયમિત ઉપલબ્ધિ શરૂ થઈ શકી

છે. ચોમાસા બાદ પાણીજન્ય રોગચાળો ફેલાયો હતો. બાલોતરા અને સિંધરીનાં આઠ ગામોમાં મહિલાઓએ તેઓને આપવામાં આવેલી કીટનો ઉપયોગ કરી પાણીનાં ટાંકા, તળાવો તથા ઘરોઘરમાં પાણીની ચકાસણી કરી હતી. આ ચકાસણીનાં તારણો મારફત લોકોમાં સ્વચ્છતા સંબંધી સમસ્યાઓ અને વરસાદી પાણીના સંગ્રહ બાબતે પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવામાં આવ્યું. છેલ્લાં ચાર વર્ષથી દલિત પરિવારોની ઘાસચારાની અછતની સમસ્યાના ઉકેલ માટે બાગાયતી ખેતીની શરૂઆત કરવામાં આવી છે.

ચાલુ વર્ષે બાલોતરા, ફલોદી અને સિંધરીના 59 પ્લોટ્સમાં કાંટાળી તાર, માટીનું પરીક્ષણ, વૃક્ષારોપણ, અભિમુખતા તથા નિષ્ણાતોના માર્ગદર્શન જેવા ટેકા પૂરા પાડવામાં આવ્યા. દસ પ્લોટ મહિલાઓ ધરાવે છે તથા વધારે જમીન મહિલાઓના નામે તબદિલ કરવામાં આવે તે માટે પ્રોત્સાહિત કરવાના હાલમાં પ્રયાસો કરવામાં આવી રહ્યા છે. બાગાયતી-ખેતીના 49 લાભાર્થીઓ અનુસૂચિત જાતિના તથા 10 લાભાર્થીઓ અનુસૂચિત જનજાતિ સમુદાયના છે. વૃક્ષઉછેરમાં 92 ટકાની સફળતા મળી છે, સપ્ટેમ્બર-2011માં લાભાર્થીઓને છોડવાઓની કાપણી અને નિંદામણ વગેરે માટેનાં સાધનો આપવામાં આવ્યાં હતાં. 13 ગામોના મળી કુલ 53 પુરુષ ખેડૂતો તથા 40 મહિલા ખેડૂતોને સફળ બાગાયતી ખેતીની મુલાકાત માટે નિરીક્ષણ પ્રવાસે લઈ જવામાં આવ્યા. 12 ગામોના 8 મહિલા અને 12 પુરુષ ખેડૂતોને ખેજરાળી રણવિજ્ઞાન સંસ્થાના ખાતે માટલા પદ્ધતિથી સિંચાઈની તાલીમ આપવામાં આવી. આ સિંચાઈ પદ્ધતિ દ્વારા પાણીની બચત અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરવો શક્ય બને છે.

સ્થળાંતર કરતા લોકોની અસહાયતા ઘટાડવા તથા તેમને ગુણવત્તાસભર આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે 82 મહિલાઓને સામુદાયિક આરોગ્ય સ્વયંસેવક તરીકે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં તથા તેમનું આંગણવાડી સાથે જોડાણ કરવામાં આવ્યું.

ત્યારબાદ બાલોતરાના 50 અને સિંધરીના 127 એમ કુલ 177 બાળકોને આ આરોગ્ય સ્વયંસેવકો દ્વારા સફળતાપૂર્વક રસી આપવામાં આવી. સિંધરીનાં આ બાળકોમાંથી 85 બાળકો યોગ્યતા ધરાવતા હોવા છતાં તેઓને એક પણ પ્રકારની રસી આપવામાં આવી નહોતી. બાલોતરાની 37 અને સિંધરીની 40 એમ કુલ 77 સગર્ભા મહિલાઓને આરોગ્ય સેવાઓ પૂરી પાડવામાં આવી. બાલોતરામાં 24 છોકરાઓ, 10 છોકરીઓ, પાંચ કિશોરીઓ તથા એક ધાત્રી મહિલાને આંગણવાડી પ્રવૃત્તિ સાથે જોડવામાં આવ્યા. ડેવલપમેન્ટ ઓલટરનેટિવ્સ અને વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી મંત્રાલયની સહભાગિતાથી મહિલા કડિયા તૈયાર કરવાની કામગીરીના ભાગરૂપે નવેમ્બર-ડિસેમ્બર 2011 દરમિયાન બીજા તબક્કાની તાલીમ આપવામાં આવી. આ તાલીમમાં રૂમના બાંધકામની કામગીરી મારફત અનુભવ આધારિત શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું. પશ્ચિમ રાજસ્થાનના ચાર રણમાં સમુદાય આધારિત જોખમ નિવારણ (સી.એમ.ડી.આર.આર.) અભિગમમાંથી મેળવેલા શિક્ષણ અને અનુભવોનું વ્યાપક પ્રચાર અર્થે દસ્તાવેજીકરણ હાથ ધરવામાં આવ્યું.

ગુજરાતમાં, આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ (આઈ.એન.જી.ઓ.), એ.આઈ.ડી.એમ.આઈ. અને ઉન્નતિ દ્વારા આરંભ કરાયેલા રાજ્ય સ્તરે ઈન્ટર

એજન્સી ગ્રુપની પ્રક્રિયા ફરી એક વાર શરૂ કરવામાં આવી.

ઈન્ટર એજન્સી ગ્રુપ (આઈ.એ.જી.)નો મુખ્ય ઉદ્દેશ આપત્તિ સામેની સજ્જતા વધારવા માટેના વાતાવરણને આગળ ધપાવવાનો, તેને ટેકો પૂરો પાડવાનો તથા તે દ્વારા જોખમો ઘટાડવાનો તથા રાજ્યના લોકોની તકલીફોને દૂર કરવાનો છે. તા. 18 જુલાઈ તથા તા. 10 ઓગસ્ટ એમ આઈ.એ.જી.ના પ્રારંભ માટે બે બેઠકો યોજાઈ ગઈ. તેમાં રાજ્ય સ્તરે આઈ.એ.જી.ના પુનઃ સક્રિયતા માટેની સંભાવનાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી. આ બેઠકમાં ક્રિશ્ચિયન રીલિફ સર્વિસિસ, સેવ ધ ચિલ્ડ્રન અને યુનિસેફ ભાગ લીધો.

પૃષ્ઠ ૧નું શેષ

આ તમામમાં ‘સંસાધનોના વિકાસ પર મૂડીવાદી અંકુશ’ અને તે દ્વારા ‘આવકના સ્ત્રોતોની અસમાનતાના ધોરણે વહેંચણી’ સામે વૈશ્વિક માનવસમુદાયની જાગૃતિ અને નારાજગી તથા શાસન વ્યવસ્થામાં વિકેન્દ્રિકરણની જરૂરિયાત બંને વ્યક્ત થાય છે. જે દ્વારા લોકશાહીની પ્રક્રિયા વધુ મજબૂત થઈ રહી છે.

આ તબક્કે ભારત એક સદનસીબ દેશ છે, જેનું બંધારણ સતત સંવર્ધનની ક્ષમતા ધરાવે છે. આ બંધારણ મારફત આપણને શાસન વ્યવસ્થાને, વધારે વિકેન્દ્રી અને જવાબદેહ તથા તેના વહીવટને વધારે પારદર્શી બનાવવાની સંભાવનાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. આથી જ અડધી સદી સુધી લોકતંત્રને સતત સંવર્ધિત કર્યા બાદ આપણે એક વ્યક્તિ, સમાજના પ્રતિનિધિ કે સમાજ તરીકે આંતરિક કે બાહ્ય પરિબળોથી પ્રભાવિત થઈને કે આર્થિક, સામાજિક કે પર્યાવરણીય અવરોધોથી ડરીને એવા નિર્ણયો ન કરવા જોઈએ જે બંધારણની સંવર્ધન ક્ષમતા કે સમાજની અખંડિતતાને આઘાત કરે. આપણે એવી બંધારણીય જોગવાઈઓ ઈચ્છવા જોગ નથી જે વહીવટી કાર્યપ્રણાલિને અચલ (જડ) બનાવે અને આડકતરી રીતે મૂડીવાદ કે એકલચ્ચુ સત્તાને જ પ્રસ્થાપિત કરે. ભૂતકાળમાં કરેલા નિર્ણયો અને કાર્યોનાં પરિણામો આજે ભારતમાં બંધારણીય જોગવાઈઓના મુદ્દાઓએ ખુલ્લા મને ચર્ચા માટેનો મંચ પૂરો પાડે છે, તો બીજી તરફ દેશની આમ જનતામાં વ્યાપેલા તીવ્ર ભૂખમરાની વિડંબના રજૂ કરે છે. આ તબક્કે આપણા નિર્ણયો આવનારા ભવિષ્યને જનહિત કાજે સામાજિક સુરક્ષા અને સમાનતા દૃઢ કરે તેવા હોવા જરૂરી બને છે.

વિકાસ શિક્ષણ સંગઠન

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.

ફોન: ૦૭૯-૨૬૭૪૬૧૪૫, ૨૬૭૩૩૨૮૬ ફેક્સ: ૦૭૯-૨૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: sie@unnati.org વેબસાઈટ: www.unnati.org
 ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: ૬૫૦, રાધાકૃષ્ણપુરમ, લહેરિયા રિસોર્ટની નજીક, ચોપાસની-પાલ બાય-પાસ લિક રોડ, જોધપુર-૩૪૨૦૦૮, રાજસ્થાન.
 ફોન: ૦૨૯૧-૩૨૦૪૬૧૮ ઈ-મેલ: jodhpur_unnati@unnati.org

ડિઝાઈન : રમેશ પટેલ, ‘ઉન્નતિ’.

મુદ્રણ: બંસીધર ઓફસેટ, અમદાવાદ. ફોન: ૯૮૨૫૩૫૩૯૬૭

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે વિચારમાં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.